

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний технічний університет
імені Івана Пулюя

Методична розробка
для організації самостійної роботи студентів

**КОРОТКИЙ
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК
З ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ**

Тернопіль
2023

УДК 94+930.85](477)(038)(072.057.875)

Укладач:

Потіха Оксана, кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційної діяльності та соціальних наук

ТНТУ ім.І.Пулюя

Рецензент:

Криськов Андрій Анатолійович, доктор історичних наук, завідувач кафедри інформаційної діяльності та соціальних наук

ТНТУ ім.І.Пулюя

Розглянуто та затверджено на засіданні
кафедри інформаційної діяльності та соціальних наук
Протокол № 1 від 31 серпня 2023 р.

Схвалено та рекомендовано до друку
науково-методичною комісією факультету економіки
та менеджменту Тернопільського національного технічного університету
імені Івана Пулюя
Протокол №2 від 01 вересня 2023 р.

Методична розробка для організації самостійної роботи студентів
«Короткий термінологічний словник з історії та культури України» для
студентів технічних та економічних спеціальностей усіх форм навчання /
Укл. Потіха О.Б. Тернопіль, 2023. 56 с.

Короткий термінологічний словник з історії України охоплює понад
триста термінів, понять, дефініцій, необхідних для глибшого засвоєння
курсу «Історія України». Розрахований для студентів денної та заочної
(дистанційної) форм навчання.

Вказівки до користування словником

Короткий термінологічний словник з історії та культури України розрахований для студентів першого курсу економічних і технічних спеціальностей у процесі вивчення навчальної дисципліни «Історія та культура України».

Навчальний курс «Історія та культура України» розрахований на два семестри. Упродовж першого семестру студенти мають можливість вивчати закономірності та особливості політичного, економічного та соціального розвитку України від найдавніших часів до сьогодення. А упродовж другого семестру – зміст і особливості розвитку української матеріальної та духовної культури, її взаємозв'язок із світовою культурою.

Пропонований короткий термінологічний словник містить близько трьохсот найбільш уживаних термінів та терміносполучень з історії України та культури. Структура словникових статей така: терміни подаються в алфавітному порядку; в окремих випадках після реєстрового слова міститься етимологічна довідка. Далі дається пояснення до терміну. В деяких випадках один термін має декілька значень, тоді даються усі можливі тлумачення до терміну.

Словник історичних термінів та понять має надати студентам необхідний навчально-довідковий матеріал з історії України та культури від найдавніших часів до сьогодення. Сподіваємося, що словник стане у пригоді студентам, а також тим, хто цікавиться історією України.

А

Абсолютизм (лат. необмежений, безумовний) – форма правління державою, за якої верховна влада (суверенітет тощо) належить одній особі (царю, імператору, королю), для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади.

Абсолютна монархія – це форма правління, в якій вся повнота державної, а іноді і духовної влади знаходиться в руках у монарха. Абсолютна монархія відрізняється від обмеженої монархії, в якій влада монарха обмежена юридично або конституцією.

Автономізація (гр. самостійність) – процес досягнення автономії, поступове усвідомлення необхідності самоуправління.

Автономія – форма самоврядування певних частин держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом, що виявляється у самостійному вирішенні питань місцевого чи регіонального значення.

Агресія (лат. напад) – будь-яке незаконне застосування сили однією державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави чи народу.

Акт Злуки – урочисте оголошення 22 січня 1919 р. на Софійському майдані в Києві універсалу про об'єднання Української народної республіки (УНР) і Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР) у соборну Україну, День соборності України.

Акціонерне товариство – підприємство, капітал якого утворюється з внесків пайовиків (акціонерів) завдяки купівлі ними акцій. Прибутки розподіляються між його учасниками відповідно до суми акцій, які їм належать.

Акція – цінний папір, який свідчить про участь його власника в капіталі акціонерного товариства і дає право на одержання певної частини прибутку товариства.

Анархізм (гр. безвладдя) – суспільно-політична течія, що прагне до максимально можливого визволення особистості, виступає за знищення будь-якої державної влади і створення вільної організації суспільства з інститутами громадського самоуправління, яке обходиться без влади людини над людиною. Анархізм пропагує бездержавність.

Анексія (лат. приєднання) – насильницьке приєднання державою всієї або частини території іншої держави в односторонньому порядку. За міжнародним правом анексія є одним з видів агресії і спричиняє міжнародно-правову відповідальність.

Антанта (фр. згода) – воєнно-політичний союз Великої Британії, Франції та Росії, який сформувався у 1904–1907 рр. для боротьби з Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія).

Антигітлерівська коаліція, також відомі як **альянти** – воєнно-політичне об'єднання держав, які під час Другої світової війни воювали проти нацистської Німеччини, Італії, Японії та їхніх сателітів, а також на

початковому етапі війни: СРСР, Румунії, Болгарії та інших. виникла внаслідок гітлерівського нападу на Польщу 1 вересня 1939 р. Велика Британія і Французька республіка в ультимативній формі зажадали від Третього Рейху припинити агресію і, не отримавши відповіді, 3 вересня оголосили їй війну. Так склалася перша Антигітлерівська коаліція.

Антикомінтернівський пакт – договір терміном на 5 років, укладений 25 листопада 1936 р. у Берліні фашистською Німеччиною та мілітаристською Японією. Спрямований проти Комінтерну. Під гаслом боротьби проти комуністичної небезпеки ініціатори бажали здійснити новий перерозподіл світу, встановити своє панування. Пакт було доповнено таємною угодою, що передбачала спільну боротьбу проти СРСР (це не завадило, однак, укладенню через 3 р. таємної угоди між Німеччиною і СРСР про співпрацю та взаємодопомогу). До Пакту 1937 р. приєдналася Італія, 1939 – Угорщина, Іспанія. У 1939–1940 рр. перетворився на відкритий воєн. союз Німеччини, Італії та Японії. 25 листопада 1941 р. Антикомінтернівський пакт було продовжено на 5 р., до нього приєдналися Болгарія, Данія, Фінляндія, Румунія, Словаччина, Хорватія та уряд окупованого японцями частини Китаю (у м. Нанкіні). Після розгрому Німеччини та її союзників (1945) припинив своє існування.

Антитерористична операція на сході України (АТО) – комплекс військових та спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на сході України. Операція тривала з 14 квітня 2014 року до 30 квітня 2018. Після АТО на сході України була введена Операція об'єднаних сил (ООС).

Артіль – товариство повноправних осіб, які об'єднуються для спільної праці.

Асиміляція (лат. уподібнення) – злиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови, культури, національних звичаїв і традицій. Асиміляції зазнають розпорошені мігранти, які проживають в однорідному суспільстві і змушені пристосовуватися до чужого етнополітичного оточення. Асиміляція може відбуватися природно, стихійно (литовці в Україні XIV–XV ст.). Наполегливу асиміляторську політику здійснювала Російська імперія щодо українців та інших неросійських націй шляхом заборони мови (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.), закриття національно-культурних осередків («Просвіт», газет, часописів); на знаряддя русифікації було перетворено церкву. Полонізації, мадяризації, румунізації (особливо в 20-30х рр. ХХ ст.) зазнали західноукраїнські землі.

Б

Бліцкріг (нім. блискавична війна) – створена на поч. ХХ ст. теорія ведення швидкоплинної війни, відповідно до якої перемога досягається в строки, що обчислюються днями або місяцями, перш ніж противник зуміє відмобілізувати і розгорнути свої основні військові сили.

Біла армія, Білий рух (також «Біла гвардія», «Біла справа», «Білогвардійці») – військово-політичний рух різнорідних у політичному плані сил (поміrkованих соціалістів, республіканців, монархістів), сформований під час Громадянської війни 1917–1923 років у Росії з метою повалення радянської влади. Діяли на основі принципу «Великої, єдиної і неподільної Росії» (рос. Великая, Единая и Неделимая Россия).

Більшовизм – російський різновид комуністичної політичної філософії та політичної практики, виник і організаційно оформився на другому з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) у 1903 р. під керівництвом Володимира Ульянова (В.І. Леніна) внаслідок боротьби російських марксистів за створення партії. Марксисти, які згуртувалися навколо В. Леніна, під час виборів до центральних органів партії дістали більшість голосів і тому почали називатися більшовиками, їхні противники, які залишилися в меншості – меншовики. В історії комунізму можна виокремити чотири основні періоди: більшовизм, сталінізм, епоха Хрущова – Брежнєва, доба Горбачова. Історія **більшовизму** – це історія КПРС. У 1917–1952 рр. до офіційних назв партії входило слово «більшовиків» – РСДРП(б), РКП(б), ВКП(б). На ХІХ з'їзді партії (1952 р.) було ухвалено називати партію – КПРС (комуністична партія Радянського Союзу).

Бояри – збірна назва представників правлячого стану у Київській Русі, які займали друге після князів, панівне становище в управлінні державою.

Боярська рада (дума) – в часи Київської держави – вища рада при князеві, що складалася з представників земського боярства (старців градських – потомків місцевої родоплемінної знаті), княжої дружини (княжих мужів, думців), а згодом духовенства (митрополита, єпископів). У компетенції був розгляд і обговорення питань законодавства, внутрішньої та зовнішньої політики, державного устрою, релігії. Рішення її мали дорадчий характер.

Братства – національно-релігійні громадські організації руських (українських і білоруських) православних міщан у ХVІ–ХVІІІ ст. Виникали на базі традиційних церковних братств при парафіяльних храмах. Спочатку носили релігійно-благодійницький характер, пізніше набули великого громадсько-політичного і національно-культурного значення: виступали на захист прав українського населення – звертатися зі скаргами до судів на дії польської адміністрації, посиляли посольства до короля; розгортали широку культурно-освітню діяльність – відкривали братські школи, друкарні, збирали бібліотеки. Найдавнішим і найвідомішим було Львівське братство, засноване 1453р.

Братські школи – навчальні заклади в Україні у ХVІ–ХVІІІ ст., які організовувалися при братствах – громадських організаціях православних міщан – з метою зміцнювати православ'я і чинити опір денационалізаційним впливам латинських (єзуїтських) і протестантських шкіл.

Братство тарасівців – братерство тарасівців, тарасівці, таємна студентська організація, створена в Полтаві у 1891 р. Її учасники дали клятву на могилі Т. Шевченка «поширювати серед українців безсмертні ідеї Великого Кобзаря». Висунули політичні постулати повної автономії та соціальної справедливості для всіх народів Російської імперії. Залучили до товариства однодумців з Чернігова, Києва, Херсона, Одеси. Найбільший успіх мали у Харкові. Активними діячами були відомі письменники й науковці: В. Боржковський, М. Вороний, Б. Грінченко, М. Кононенко, М. Коцюбинський, В. Самійленко, Є. Тимченко, В. Шемет, М. Міхновський та інші. У 1893 р. частину членів Братства було заарештовано, проте Головна українська рада організація продовжувала діяти до кінця 1890-х рр.

Булава – старовинна зброя у вигляді стрижня з голівкою, один з козацьких клейнодів, холодна зброя ударно-роздроблювальної дії. До XIX ст. вона служила символом влади і гідності в турецьких пашів, польських і українських гетьманів та інших народів.

Бунчук – важливий атрибут гетьманської влади, військова регалія в козацькому війську. Походить із Туреччини. Мав вигляд палиці (довжина держака-ратища до 2,5 м), зверху якої кріпилась маковиця (кулька, схожа на маківку), від якої донизу звисали довгі пасма кінського волосся білого, чорного та рудого кольорів, а також дві китиці на плетених биндах.

Буржуазія (фр. городяни) – соціальна верства або суспільний клас; частина суспільства, власники засобів виробництва (сукупність предметів та засобів праці, які використовуються людьми в процесі виробництва матеріальних благ і послуг: машини, знаряддя праці, фабрики). Відповідно до розміру підприємства або капіталу, буржуазію поділяють на дрібну, середню та велику: дрібна – підприємці, котрі використовують власну робочу силу, або невелику кількість найманих робітників; середня – володарі дрібних підприємств; велика – власники з найманими безпосередніми керівниками підприємств, котрі мають сотні найманих працівників.

Бурмістр – вищий керівник міста з адміністративною і судовою владою в містах з Магдебурзьким правом на території Речі Посполитої та Війська Запорозького; голова магістрату міста, посада аналогічна сучасній посаді мера. У Польщі ця посада виникла в XIII ст. Бурмістр був головою міської ради, а вибирали його члени ради зі свого середовища. В XIX ст. посади бурмістра й голови ради були розділені.

В

Васалітет (фр., лат. слуга) – у середні віки система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів). Сформувався в Західній Європі у VIII–IX ст., найбільшого розвитку набув за часів феодальної роздробленості у X–XII ст.

Відруб – назва ділянки общинної землі, яку виділяли селянинові в особисту власність, коли він виходив з общини у період реалізації Столипінської аграрної реформи 1906–1916 рр.

Візантійська імперія (395–1453) – середньовічна держава, східна частина Римської імперії. У староруських і старослов'янських літописах згадується як Християнське і Грецьке царство та Романія (походить назва сучасної Румунії). Назву «Візантійська імперія» отримала в працях істориків після свого падіння, вперше – від нім. вченого Ієроніма Вольфа 1557 р. і походить від середньовічної назви Візантій – поселення, яке існувало на місці сучасного Стамбула (Царгорода, Константинополя) до розбудови його Костянтином Великим, тобто Візантійська імперія – та з Римської імперії, центром якої було місто Візантій. Жителі імперії, серед яких були предки сучасних греків, південних слов'ян, румунів, молдаванів, італійців, французів, іспанців, турків, арабів, вірменів та ін. називали себе ромеями або римлянами. Саму імперію називали «Романія», але нерідко іменували її державою ромеїв. Столиця – Константинополь (античний Візантій, болгарський Царгород, тепер Стамбул).

Війна на сході України або Війна на Донбасі – військовий конфлікт, розпочатий російськими загонами, які вторглися у квітні 2014 року на території українського Донбасу після захоплення Росією Криму, серії проросійських виступів в Україні і проголошення «державних суверенітетів» Лонецької та Луганської народних республік. Конфлікт має характер міжнародного і став продовженням російської збройної агресії проти України. За географічним масштабом є локальним і охоплює частини Донецької і Луганської областей України. Попри численні факти участі Збройних сил РФ та докази причетності Росії до війни, офіційно Росія не визнає факту свого вторгнення в Україну, тому з українського боку війна розглядається як неоголошена.

Віче – народні збори в Давній і середньовічній Русі в X–XIV ст. для розгляду громадських справ. Найбільшого поширення набуло в містах Русі другої половини XI–XII ст. на вічах вирішувались питання війни і миру, запрошення і вигнання князів, ухвалення законів, укладення договорів з іншими країнами і т. д.

Велика французька революція (1789–1799) – протягом цього часу республіканський устрій замінив абсолютну монархію у Франції і спричинив радикальні зміни у французькому суспільстві. Французька революція вважається головним переломним моментом в історії західної демократії – як епоха переходу від віку абсолютизму і аристократії, до віку демократії і участі широких верств населення в житті країни.

Великий шовковий шлях – найвідоміший торговельний маршрут старожитності, що виник у перші сторіччя до нашої ери. Ним товари з Китаю потрапляли до Східної та Західної Європи, Близького Сходу, Північної Африки.

Військо Запорізьке – офіційна назва реєстрового козацького війська, утвореного 1572 р. рішенням польського короля Сигізмунда II Августа для оборони південних кордонів Речі Посполитої від нападів турків і татар (існувало до 1648 р.); офіційна назва відновленої Української

держави – Гетьманщини та її збройних сил з середини XVII майже до кінця XVIII ст.

Війт, войт (лат. *vocatus, advocatus* – «покликаний на допомогу», звідки і «адвокат») – керівник місцевого (міського чи сільського) управління або самоврядування в середньовічній Німеччині, Литовському князівстві, Польщі та Україні.

Вільне козацтво – національні добровільні військово-міліційні формування часів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., що діяли в Україні та на Кубані. Виникли у процесі розвалу російської армії з лютого по травень 1917 р. в умовах зростання громадського безладу й бандитизму з метою захисту сіл, а згодом і Української Держави.

Воєводство – назва адміністративно-територіальних одиниць: 1) на Русі – найбільшими адміністративно-територіальними одиницями тоді були землі (Київська, Волинська, Полоцька та ін.) на чолі якої стояв удільний князь. Земля поділялася на воєводства, на чолі з воєводою і підкорявся князю; 2) у Великому князівстві Литовському і Королівстві Польському у XV–XVIII ст. (на українських землях тоді були – Белзьке, Берестейське, Брацлавське, Волинське, Київське, Підляське, Подільське, Руське і Чернігівське). Очолював воєвода; 3) у Польщі у 1921–1939 рр. Українські землі, окуповані Польщею, входили до складу шести воєводств: Волинського, Люблінського, Львівського, Поліського, Станіславського і Тарнопольського; адміністративно-територіальна одиниця у сучасній Польщі.

Воєнний комунізм – соціально-економічні перетворення на підконтрольній більшовикам території колишньої Російської імперії кін. 1917 до весни 1921 р., в Україні – з весни 1919 р. Термін вперше з'явився у березні 1921 р. Поряд із взяттям у лапки терміна «комунізм» В. Ленін пояснив тогочасний катастрофічний стан економіки країни як обумовлену війною господарську розруху. Насправд розруха була не стільки наслідком війни, скільки результатом політики воєнного комунізму. Заходи: одержавлення (націоналізація), централізація промисловості; ліквідація приватної власності і ринкових відносин; позаекономічний примус; продрозкладка на селі на усі види с/г продукції; скасування грошового обігу. Елементи воєнного комунізму в Україні – червоний терор, російський шовінізм (українська мова оголошувалась котрреволюційною – незаконною), радянське адміністрування (управління). Наслідки: занепад економіки, скорочення виробництва зерна, дефіцит продуктів харчування, зростання невдоволення більшовиками, що вилилося у військові заколоти, робітничі страйки та селянські повстання, голод 1921–1922 рр. Ленін був змушений визнати провал політики воєнного комунізму. Наступним етапом стала нова економічна політика – неп.

Возний – судовий урядовець у Польщі, Литві, Україні до XIX ст.

Вотчина (отець, вітець) – земельне володіння, що належало феодалу за спадковістю з правом продажу, застави чи дарунку; спадкова земельна

власність князів, бояр та інших членів панівної верхівки в Київській Русі й середньовічній Україні.

Г

Гайдамак (тюрк. неспокійна, бунтівлива людина) – учасник визвольного руху (переважно селянин) проти польської шляхти (вперше зустрічається у 1712 р., називали представників народних рухів польські письменники кінця XVIII ст.), український повстанець-месник, учасник стихійних народних заворушень на соціальному ґрунті у XVIII ст. на Правобережній Україні проти панування Речі Посполитої (1734–1738, 1749–1750, 1768 рр. (останнє відоме під назвою «Коліївщина» – від слова «кол (кіл)», якими були озброєні повстанці). Відомі ватажки – Максим Залізняк та Іван Гонга.

Галицький революційний комітет – тимчасовий вищий орган радянської влади на території Східної Галичини, яка була під контролем військових частин Червоної армії під час польсько-радянської війни 1920 р.

Генерал-губернаторство – адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії (1775–1917 рр.) (в т.ч. і на українських землях у складі Російської імперії). Включало одну або кілька губерній, під управлінням генерал-губернатора. Створювалось російським урядом для боротьби з національно-визвольним рухом поневолених народів або у воєнний час. В 1764 р. після ліквідації гетьманства на Лівобережжі створено Малоросійське. В Україні у різний час існували: Чернігівське, Полтавське і Харківське (1802–1856); Київське, Подільське і Волинське (1722–1832–1914); Новоросійське (1802–1873). Тимчасові (з 1879 р.): 1879–1882 – Харківське; 1879–1889 – Одеське; в 1914–1917 рр. на території Галичини і Буковини, окупованій російськими військами, було створено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство.

Генеральна військова канцелярія – найвища адміністративна установа Гетьманщини XVII–XVIII ст. Створена Б. Хмельницьким. Здійснювала військове, адміністративне, судове і фінансове управління. Підпорядковувалася гетьманові, а безпосередньо нею керував генеральний писар. Місцем перебування канцелярії була гетьманська резиденція (у різні часи – Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів). Її робота обмежувалася царською владою, а після смерті Д.Апостола (1734 р.) була реорганізована у Правління гетьманського уряду. За гетьмана К.Розумовського відновлена, у 1764 р. остаточно ліквідована російською владою.

Генеральний Секретаріат – найвищий виконавчий і розподільчий орган державної влади в Україні (з 7 (20) листопада 1917 р. – УНР) з 15 (28) червня 1917 р. до 9 (22) січня 1918 р., коли він став Радою Народних Міністрів. Голова – Володимир Винниченко. У першому складі було 9 осіб, згодом кількість членів зросла.

Геноцид – цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами, а також штучне створення

життєвих умов, не сумісних з життям. Термін вперше використав польсько-єврейський юрист Рафаель Лемкін у книзі «Європа під владою вісі Берлін-Рим» (1944 р.).

Гетьман (нім. воєначальник) – у Польщі та Великому князівстві Литовському з др. пол. XV ст. – командувач збройними силами (коронний і його помічник – польний гетьман). З 1572 р. – командувач військом реєстрових козаків. Глава відновленої 1648 р. Української держави (Б. Хмельницький) та очільник уряду – генеральної старшини. Зосереджував законодавчу, виконавчу та судову владу. Після укладення Березневих статей 1654 р. розпочалося обмеження повноважень гетьмана. Посада остаточно скасована 1764 р. (не існувала в 1722–1727 і 1734–1750 рр.). Резиденція його перебувала у Чигирині, Гадячі, Батурині, Глухові. 1663–1681 рр. посада гетьмана існувала на Правобережжі, а 1710–1742 рр. гетьманом України в еміграції був П. Орлик.

Гетьманщина (Гетьманська держава) – назва в науковій літературі відновленої 1648 р. Української держави, офіційна назва – Військо Запорізьке. Столицями послідовно були Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів. Територія обмежувалася Київським, Чернігівським і Брацлавським воєводствами, хоча влада гетьмана поширювалася на частину Волині та білоруських земель. Московський уряд з 1654 р. обмежував права Гетьманщини. 1663 р. поділилася на Лівобережну і Правобережну, поділ закріплений Андрусівським перемир'ям 1667 р. Поділялася на полки і сотні. На Правобережжі устрій проіснував до 1714 р. На Лівобережжі – до 1783 р. Найбільш тривалим був поділ на 10 полків: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський. Замість них 1781 р. були створені Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. Гетьманщина перестала існувати.

Голодомор 1932–1933 рр. – акт геноциду українського народу, організований керівництвом Всесоюзною комуністичною партією більшовиків (ВКП(б)) та урядом СРСР у 1932–1933 рр. шляхом створення штучного масового голоду, що призвів до смерті від голоду близько 4 млн безпосередньо та склав більше 6 млн втрат ненародженими людських втрат у сільській місцевості на території Української СРР та Кубані, переважну більшість населення якої становили українці. Викликаний свідомими і цілеспрямованими заходами вищого керівництва Радянського Союзу й Української СРР на чолі зі Сталіним, розрахованими на придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян.

Голокост (англ. «всеспалення») – переслідування і масове знищення євреїв і ромів у Німеччині під час Другої світової війни; систематичне переслідування і знищення європейських євреїв і циган нацистською Німеччиною і колабораціоністами протягом 1933–1945 рр.; геноцид єврейського народу в часи Другої світової війни, внаслідок якого загинуло до 6 млн. осіб. Як жертв Голокосту зазвичай сприймають також інші

етнічні та соціальні спільноти, яких нацисти переслідували і знищували за приналежність до цих спільнот (цигани, масони, безнадійно хворі тощо). Тобто, у ширшому розумінні, голокост – систематичне гоніння і знищення людей за ознакою їхньої расової, етнічної, національної приналежності, сексуальної орієнтації або генетичного типу як неповноцінних, шкідливих.

Гонка озброєнь – якісне та кількісне суперництво у військовій сфері між країнами чи блоками країн, які протистоять один одному у прагненні до світового панування. Виявляється у прискореному накопиченні запасів зброї та військової техніки, їх удосконаленні на основі мілітаризованої економіки і широкого використання досягнень науково-технічного прогресу у військових цілях. Держави, які проводять агресивну зовнішню політику, завжди намагаються посилити свою військову могутність та забезпечити перевагу над супротивником завдяки розробці і виробництву нових видів озброєння.

Громади (громадівський рух) – напівлегальні, непартійні об'єднання українців Наддніпрянщини у др. пол. XIX ст. Одним з головних напрямків діяльності громад була організація україномовних недільних шкіл для дорослих, організація бібліотек, семінарів та друкування україномовної літератури. Являє собою організаційну форму українського національно-визвольного руху 1860 – 1890-х рр.

Губернія – вища одиниця адміністративного поділу і місцевого устрою в Російській імперії, яка з'явилася у XVIII ст. за правління Петра I у процесі формування абсолютистської держави. Губернія (ляні) є також адміністративною одиницею Фінляндії.

Д

Дворянство – стан світських землевласників, які мали спадкові привілеї; разом із духовенством становили панівний клас у феодальному суспільстві. Спочатку в північно-східних та північно-західних князівствах XII–XVI ст. так називалися слуги князівського двору, члени князівської адміністрації, озброєні слуги князя. На українських землях дворянство складалося з української шляхти та козацької старшини. Після реформи 1861 р. позиції дворянства були значно ослаблені, але воно залишалося головною опорою самодержавства. В Росії дворянство як стан було ліквідоване в ході жовтневого перевороту 1917 р.

Декабристи – перші російські дворяни-революціонери, які 14 (26) грудня 1825 р. підняли повстання проти самодержавства і кріпацтва і за допомогою зброї прагнули встановити в Росії конституційний лад (назву отримали за місяцем повстання). Основні гасла декабристів були гаслами буржуазної революції, яка знищує феодалізм і дає можливість розвинутися капіталістичному ладу. Особливістю російського історичного розвитку було те, що почин у боротьбі проти феодалізму взяли на себе революціонери з дворян.

Демократія (гр. народовладдя) – політичний режим, за якого єдиним легітимним джерелом влади в державі визнається її народ. При цьому управління державою здійснюється народом, безпосередньо (пряма

демократія), або опосередковано через обраних представників (представницька демократія).

Депортація – це примусове вигнання людини, або цілої групи людей до іншої місцевості. Як правило, вимушене переселення проходить із застосуванням сили і люди не мають права відмовитися залишати місцевість, де проживають.

Дивізія СС «Галичина» – створена з українських добровольців 28 квітня 1943 р. в кількості 18 тис. вояків. Підрозділ у складі військ Ваффен-СС Німеччини, що існував у 1943–1945 рр. і був укомплектований з українців греко-католиків, фактично виключно галичан. Емблема дивізії – галицький лев. 22 жовтня 1943 р. реорганізована й перейменована на 14-у галицьку добровольчу дивізію СС. З 19 квітня 1945 р. переукомплектований підрозділ отримав новий статус і нову назву – 1-ша Українська Дивізія (Української національної армії) УНА.

Дике поле – історична територія між Доном, верхньою Окою та лівими притоками Десни і Дніпра; освоєння почалося в XVI ст. в умовах боротьби з турецько-татарськими та польсько-шляхетськими загарбниками; першими поселеннями були слободи (звідси – Слобожанщина); дикими полями називали також чорноморські степи в XVII ст.

Диктатура (лат. необмежена влада) – нічим не обмежена політична, економічна та ідеологічна влада у державі або певному регіоні однієї чи кількох осіб, класу, соціальних груп, які у своїх діях спираються на безпосереднє застосування апарату насильства (армії, поліції, карних установ), а також відповідний політичний режим.

Директорія УНР – найвищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, який діяв з 14 листопада 1918 р. до 10 листопада 1920 р. Директорія УНР прийшла на зміну Гетьманату (Українській Державі), який було повалено 14 грудня 1918 р. Директорія проголосила себе тимчасовою верховною владою революційного часу і констатувала, що влада в УНР повинна належати лише працюючим класам. Селянам, робітникам і трудовій інтелігенції пропонувалося обрати делегатів на Трудовий конгрес України – тимчасовий законодавчий орган УНР. У зовнішній політиці Директорія проголошувала цілковитий нейтралітет і бажання мирного співжиття з усіма народами та державами. Склад: В. Винниченко (голова), С. Петлюра, Ф. Швець, П. Андрієвський, А. Макаренко, Є. Петрушевич.

Дисидентський рух в СРСР – рух, учасники якого виступали за демократизацію суспільства, дотримання прав і свобод людини, в Україні – за вільний розвиток української мови та культури, реалізацію прав українського народу на власну державність. Осередок українських дисидентів становили «шістдесятники» нове плідне покоління письменників, що здобувало собі визнання. До нього належали Ліна Костенко (1930 р.н.), Василь Симоненко (1935–1963), Іван Драч (1936 р.н.), Іван Світличний (1929–1992), Євген Свєрстюк (1928–2014), Юлій Шелест

(1937–2009), Микола Вінграновський (1936–2004), Алла Горська (1929–1970) та Іван Дзюба (1931 р.н.). Пізніше до них приєдналися Василь Стус (1938–1985), Михайло Осадчий (1936–1994), Ігор Калинець (1939 р.н.) та Ірина Стасів-Калинець (1940–2012), Іван Гель (1937–2011) та брати Михайло Горинь (1930–2013), Богдан Горинь (1936 р.н.) і Микола Горинь (1945 р.н.).

Древляни – східнослов'янське плем'я (союз племен), областю розселення якого було Прип'ятське Полісся та басейн р. Тетерева. Займалися землеробством, скотарством і ремеслами. Перед входженням до складу Київської Русі їхні землі становили самостійне князівство (т.зв. «племінне княжіння») з центром в Іскоростені. Містами древлян були Вручий (Овруч), Малин, Городськ та ін. У 883 р. князь Олег підкорив древлян, а після його смерті (912 р.) вони вийшли з-під влади Києва. Вдруге підкорені у 913–914 р. князем Ігорем. Після придушення княгинею Ольгою у 946 р. повстання древлян (під час якого у 945 було вбито князя Ігоря) їхнє князівство було ліквідоване. Східна частина земель древлян з центром у Вручий ввійшла до Київського князівства. Востаннє древляни згадуються під 1136 р., коли князь Ярополк дарував їхню землю Десятинній церкві.

Друга світова війна (в англomовній літературі поширена аббревіатура **WWII** або **WW2**, від англ. *World War*) – наймасштабніший в історії людства глобальний збройний конфлікт, що тривав з 1 вересня 1939 до 2 вересня 1945 р. У Другу світову війну було втягнуто безпосередньо чи опосередковано понад 60 країн, зокрема всі великі держави, які врешті-решт утворили два протилежні військові табори: антигітлерівську коаліцію («союзники») та блок країн Осі. Безпосередню участь у бойових діях брали понад 100 мільйонів осіб. Супротивні держави кинули всі свої економічні, промислові та наукові можливості на вимоги фронту, стираючи різницю між цивільними та військовими ресурсами. Загальні людські втрати оцінюються від 50 до 80 млн. осіб, більшість із яких були мешканцями Радянського Союзу та Китаю. Друга світова війна відзначилася численними масовими вбивствами і злочинами проти людяності, насамперед Голокостом, стратегічними килимовими бомбардуваннями та єдиним в історії військовим застосуванням ядерної зброї. Основними причинами війни стали політичні суперечності, породжені недосконалою Версальською системою та агресивна експансіоністська політика нацистської Німеччини, Японської імперії та Італії.

Дружина (первісне значення: товариство, спілка, об'єднання людей) – княже військо на руських землях VIII–XVI ст., що формувалося з бояр або найближчого оточення князя.

Е

Економічна криза – занепад, загострення господарських суперечностей, складний стан в економіці, характеризується надвиробництвом товарів порівняно з попитом на них, скороченням виробництва, зростанням безробіття, зниженням життєвого рівня народу.

Експансія – розширення сфери панування, впливу, поширення чогонебудь за початкові межі (територіальна, економічна і політична експансія). Прагнення держави до захоплення нових територій, колоній, ринків збуту в інших країнах.

Експлуатація – використання когось або чогось несправедливим або жорстоким чином, тобто визиск.

3

«Закон про п'ять колосків» – назва в народі постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів, і кооперативів, та про зміцнення суспільної власності», яка передбачала жорсткі заходи за найменші посягання на суспільну (соціалістичну) власність. За рік дії постанови було засуджено 54 тис. чол., з них 2 тис. до вищої міри покарання. Згідно з інформацією МЗС України, текст закону був власноруч написаний Й. Сталіним. Закон передбачав як захід судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна «розстріл із конфіскацією всього майна і з заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням свободи на термін не менше 10 років з конфіскацією всього майна». Амністія у цих випадках заборонялась.

Закупи – категорія феодалнозалежних селян на Русі в XI–XII ст. і в Україні в XIV–XVI ст. В Русі називалися люди, які брали у феодала позику (купу) і за це мусили виконувати феодалні повинності. Згідно «Руської Правди» мали майно, могли входити в договірні відносини. Землевласник мав право застосовувати проти них фізичну силу, але не міг вбити. За останнім залишалось право оскаржити дії феодала у княжому суді. Дозволялось піти від феодала, щоб заробити гроші і сплатити борг. Отримував від землевласника знаряддя праці і коня та був зобов'язаний працювати на його полі. Сплата боргу робила вільним, хоча умови виплати залишалися невідомими. Коли до повернення боргу тікали від феодала, він мав право повернути їх назад і перетворити на холопів.

Запорізька Січ – воєнно-політична організація (Військо Запорозьке) республіканського типу – мала виборних керівників і рівне право усіх козаків на участь у виборах. укріплений осередок нерестрового Війська Запорозького Низового другої половини XVI–кінця XVIII ст., що був розташований за порогами Дніпра. Протягом існування Війська Низового його осередками у різний час були 8 Запорозьких січей: Хортицька 1556–1557 рр., Томаківська 70–80 рр. XVI ст., Базавлуцька 1593–1638 рр., Микитинська 1639–1652 рр., Чортомлицька 1652–1709 рр., Кам'янська 1709–1711, 1730–1734 рр., Олешківська 1711–1728 рр., Нова Січ 1734–1775 рр. Запорозька Січ здійснювала сухопутні і морські походи на поляків, османів і татар, московитів. Остаточна ліквідація Запорізької Січі відбулося згідно наказу російської імператриці Катерини II у 1775 р.

Земства – виборні органи місцевого самоврядування (земські збори, земські управи) в Російській імперії та Російській республіці (1917 р.). Введені земською реформою 1864 р. Займалися питаннями місцевого господарства (розвиток хліборобства, торгівлі, промисловості, утримання

й будівництво місцевих шляхів), медицини, частково народної освіти, ветеринарної служби, місцевого зв'язку, страхування, статистики тощо. Юридично були загальностановими виборними органами з розпорядчими (земські зібрання) та виконавчими (земські управи) функціями. Вибори до земства здійснювалися по куріях (розрядах) відповідно до станової, національної належності, віросповідання чи майнового цензу, що надавало перевагу дворянству. Скасовані в 1918 р. декретом Радянського уряду.

Золота Орда – держава, що існувала між 1240–1502 рр. у степах Східної Європи, Центральної Азії та Західного Сибіру. Виникла на базі монгольських завоювань 1220–1240-х рр. В процесі розпаду Золотої Орди виділилися Астраханське ханство, Кримське ханство, Ногайська Орда, Казанське ханство, Велике князівство Московське, Сибірське ханство, Казахське ханство, Узбецьке ханство.

Західноукраїнська народна республіка (ЗУНР) – українська держава, що фактично існувала протягом 1918–1919 рр., формально ж і до 1923 р., на території Західної України зі столицею у Львові. Постала після Першої світової війни в результаті розпаду Австро-Угорщини.

I

Ідеологія – упорядкована система поглядів, які виражають відношення до дійсності і містять цілі і програми соціальної діяльності, спрямовані на закріплення, розвиток чи зміну даних суспільних відносин.

Індустріалізація – історичний процес техніко-економічного переходу від аграрного до промислових способів суспільного виробництва, який проходить через машинну стадію виробництва товарів і послуг. Поняття використовується для позначення історичної епохи європейської промислової революції, яка почалась в др. пол. XVIII ст. у Великобританії. Пізніше поступово поширилася на інші країни Європи та Пн. Америки. В Азії та Латинській Америці з середини XX ст. В СРСР – комплекс заходів із прискореного розвитку промисловості, вжитих ВКП(б) з др. пол. 1920-х до кін. 1930-х рр. Здійснювана головним чином за рахунок перекачування коштів з с/г та легкої промисловості. Особливістю радянської індустріалізації був пріоритетний розвиток важкої промисловості. Всього в СРСР споруджено 35 індустріальних гігантів, з них в Україні – Дніпрогес, Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, Харківський тракторний завод, Крамашбуд.

Індустріальне суспільство – стадія історичного розвитку людства, якій властиве домінування промислового виробництва над аграрним, кількісне переважання міського населення над сільським; високий рівень промислового виробництва характеризується його механізацією та автоматизацією, використанням досягнень науково-технічного прогресу, що зумовлює великі якісні зміни і в інших сферах суспільного життя – соціально-побутовій, політичній, культурно-духовній. Поняття було сформульоване авторами теорії стадій економічного зростання – французьким соціологом Р.Ароном та американським економістом і політологом У.Ростоу.

Інкорпорація (території) – приєднання, включення.

Інтелігенція (лат. знавець, фахівець) – соціальна група, до якої належать особи, професійно зайняті розумовою працею, що мають відповідну для такої праці спеціальну освіту. Мисляче творче ядро, яке характеризується великою розумовою, естетичною та моральною активністю. Термін з'явився в Росії в 1860-х рр. Ввів у вжиток П.Боборикін. Поява терміну пов'язана з русофільськими орієнтаціями російських учених і діячів, із загальним релігійно-філософським, моралізаторським та гуманістичним спрямуванням російської науки, філософії й мистецтва. Хоча термін й було запозичено мовами інших країн, він не набув там великого поширення, натомість західна філософія, соціологія, визначають найкваліфікованіші категорії людей, зайнятих найскладнішою розумовою, творчою працею, як «інтелектуалів».

К

Капіталізм (ринкова економіка, вільне підприємництво) – економічна система, домінуюча в Західному світі після краху феодалізму, при якій більша частина засобів виробництва знаходиться в приватній власності, а виробництво і розподіл відбуваються під впливом ринкових механізмів.

Картель – одна з форм монополістичних об'єднань підприємців, у яких виробляють переважно однорідну продукцію. Учасники картелю укладають угоду про поділ ринків збуту, розміри виробництва, рівень цін на продукцію тощо, зберігаючи свою виробничу і комерційну самостійність.

Київська козаччина – антикріпосницький селянський рух у Київській губернії та Чернігівській губерніях, спрямований проти національної і соціальної політики російського уряду в Україні. Приводом до нього став царський маніфест від 25 січня 1855 р. про створення рухомого ополчення. Селяни сприйняли зміст маніфесту як звільнення від кріпосної залежності. Вони масово записувались у «козаки», відмовляючись виконувати повинності. Придушений військовими.

Київська Русь (Русь, Давня Русь) – середньовічна східнослов'янська держава зі столицею в Києві, яка існувала у IX–XIII ст. на території, що охоплювала в часи найбільшої могутності територію від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні, і від верхів'їв Вісли на заході до Таманського півострова на сході. Ооб'єднала під владою династії Рюриковичів східнослов'янські та фіно-угорські племена. Після смерті князя Ярослава у 1054 р. держава вступила в тривалий період занепаду та феодальної роздробленості. Винятком становить правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава, які на певний час спромоглись консолідувати владу. Зміни в торгових маршрутах значно підірвали економічну значимість, тоді як нападки половців позбавили багатства й енергії. Суперництво регіональних правителів за титул Великого князя також ослабили Русь. В 1240 р. більшість князівств потрапили в політичну залежність від Золотої орди. Київська державність була продовжена

західними князівствами Галичини та Волині, однак в XIV ст. дані землі були поглинуті Польським королівством та Великим князівством Литовським відповідно.

Кирило-Мефодіївське братство – українська таємна політична організація, існувала в Києві протягом грудня 1845 – березня 1847 рр. Спиралася на традиції українського визвольного й автономістського руху. Ініціаторами створення були В.Білозерський, М.Гулак, М.Костомаров, П.Куліш, О.Маркевич, членами – Г.Андрузький, О.Навротський, Д.Пильчиков, І.Посяда, М.Савич, О.Тулуб, з квітня 1846 р. – Т.Шевченко. Програмні документи – «Книга буття українського народу», «Статут Слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія», підготовлені М. Костомаровим, та «Записка», написана В. Білозерським. Головне завдання братства – побудова майбутнього суспільства на засадах християнської моралі, шляхом здійснення низки реформ: створення демократичної федерації слов'янських народів на принципах рівності і суверенності на чолі з Україною; знищення царизму, скасування кріпосного права та станів; встановлення демократичних прав і свобод; зрівняння у правах всіх слов'янських народів щодо їх національної мови, культури та освіти. Члени братства вели активну громадсько-політичну діяльність. У березні 1847 р. за доносом О.Петрова діяльність братства була викрита, а його члени заарештовані.

Кіш – місцезнаходження кошового отамана; згодом назва закріпилася за козацькою столицею – Запорізькою Січчю, де розташовувалася постійна резиденція гетьмана. Кошем називали також центральний орган управління Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. На чолі Коша стояв кошовий отаман.

Клейноди (нім. скарб, дорогоцінність) – знаки розрізнення козацьких військ та символи влади козацької старшини – булава кошового отамана, пернач полковника, срібна печатка писаря, палиця судді, оздоблена срібними кільцями та ін.

Княжі з'їзди (снеми) – з'їзди удільних князів Київської держави, які визнавали васальну залежність від великого князя Київського. Княжі з'їзди вирішували найважливіші військові справи, погоджували міжособні суперечки тощо. Головував на з'їзді великий князь Київський. Княжі з'їзди відбивали поступову втрату влади великим київським князем і посилення впливу на державне управління місцевих феодалів. Головними дійовими особами на княжих з'їздах були удільні князі, яких супроводжували «брати» (найближчі однодумці), «сини» (васали), «думці» (члени боярської ради), церковні служителі.

Князь (жін. рід княгиня) – титул голови феодальної монархії, або будь-якої іншої політичної системи (удільного князівства), великого посадовця чи вельможі у V– XX ст. Спокійно був спадковим титулом у середовищі аристократії, але з кінця XVIII ст. став даруватися монархом за виступ як дворянський титул.

Козак – термін тюркського походження, що означає вільну людину, шукача пригод, бурлаку; водночас уживався на означення охоронця кордонів, термін «козак» уперше згадується в Початковій монгольській хроніці 1240 р. Означає «схильний до розбою, завоювання». У кримських татар цей термін відомий з XIV ст. як «страж», «стражник». Перша згадка про українських козаків – 1489 р. («Хроніка всього світу» польського історіографа М. Бельського) Військове звання у військових формуваннях Гетьманщини, Російської імперії, УНР, Української Держави XIX–XX ст.

Козаки реєстрові – українські козаки, які перебували на службі уряду Речі Посполитої в др. пол. XVI ст. – пер. пол. XVII ст. (з 1572 р.) Назву дістали від записів до спеціальних реєстрів (списків). Виникнення реєстрового козацтва пов'язане з необхідністю зміцнення південного кордону та здійснення воєнних кампаній проти сусідніх держав. Реєстрове козацтво не вимагало великих видатків і відзначалося високою боєздатністю.

Козацька Рада – верховний орган влади в Запорізькій Січі, який обирав військову (козацьку) старшину і вирішував усі найважливіші воєнні, дипломатичні, господарські та інші питання.

Козацька старшина – військовий та адміністративний керівний орган Запорізької Січі, реєстрового козацтва, Гетьманщини, а також Слобідської України.

Колабораціонізм (фр. співробітництво) – співпраця населення або громадян держави з ворогом в інтересах ворога-загарбника на шкоду самій державі чи її союзників. У роки Другої світової війни колабораціонізм був явищем розповсюдженим і мав місце практично в кожній окупованій країні.

Колгосп – колективне господарство; форма колективного господарства, що набула поширення в СРСР після проведення колективізації. При утворенні колгоспу усуспільненню підлягали землі, реманент, робоча худоба, у власності селян залишались лише присадибна ділянка, птиця, дрібна худоба, корови. Землі, реманент, техніка колгоспу з формальної точки зору були власністю тих, хто його утворив. Але за радянської дійсності селяни фактично втратили будь-які права власності на усуспільнене майно.

Колективізація – політика насильницького перетворення сільського господарства наприкінці 1920–1930-х рр. на основі «розкуркулювання» і суцільного насадження колективних форм господарства (колгосп) з усуспільненням значної частини селянської власності. Передбачалося, що результатом колективізації стане ріст виробництва сільськогосподарської продукції на 150%. Колективізація мала охопити майже всі селянські господарства, ліквідувавши «шкідливий буржуазний вплив» приватної власності. Фактичною метою було перетворення всієї робочої сили села та міста на робітників державних підприємств. Це давало змогу встановити повний економічний контроль влади над громадянами, поширити її політичне панування на економічно самостійне до цього селянство, тобто

на практиці реалізувати ідею диктатури влади над усією країною, де селяни складали більш ніж 85 % населення. Реалізація плану зустріла опір з боку селян, яких мали позбавити землі. Найрадикальніше колективізація відбувалася у сільській місцевості, де вона нагадувала війну режиму проти селянства. Історики називають колективізацію однією з причин Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Колонія (лат. поселення) – територія або країна, що перебуває в політичній та економічній залежності від метрополії. Безпосереднє грабування колоній метрополіями, експлуатація їхніх жителів і природних ресурсів, обтяжливі податки й подорожні збори закріплювали та посилювали економічне і політичне відставання колоній.

Колоніалізм – система воєнно-політичного та економічного поневолення слабкорозвинених країн сильнішими державами. У XVI–XVII ст. великими колоніальними державами стали Іспанія, Португалія, Голландія, пізніше Велика Британія, Франція, а наприкінці XIX – на поч. XX ст. – Німеччина, США.

Комітет бідноти (комбід) – орган радянської влади на селі в часи «Воєнного комунізму». Проіснували в Росії до початку 1919 р., після чого були об'єднані з сільськими радами. Комбіди займалися розпалюванням класової ворожнечі між бідняцькими і заможними верствами селянства, перерозподілом землі, вилученням продовольчих запасів за продрозверсткою з так званих куркульських господарств. Сільський комбід складався з трьох осіб, волосний – з п'яти-семи. Взимку 1919 р. комбіди створювалися переважно в Лівобережній Україні, де радянська влада змогла закріпитися. Спроби більшовиків розколоти українське село, спираючись на його біднішу частину, фактично провалилися. Селянство відповіло на запровадження «воєнного комунізму» повстанським рухом, який спричинив падіння радянської влади. Після поновлення радянської влади в 1920 р. більшовики відмовилися від комбідів і замінили їх комітетами незаможних селян (комнезами).

Комуністичний інтернаціонал (Комінтерн, Третій інтернаціонал) – міжнародна організація комуністичних партій, яка керувалась Кремлем і знаходилась під повним контролем Іноземного Відділу Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) (розвідка, спецоперації). Заснований 1919 р. в Москва за ініціативи Володимира Ульянова (Леніна), який оголосив «мертвим» Другий інтернаціонал після початку Першої світової війни 1914 р. 1943 р. Сталін розпустив Комінтерн на вимогу керівництва союзників СРСР у Другій світовій війні – США та Великої Британії. Комінтерн був однією з найважливіших політичних організацій пер. пол. XX ст. Основною метою його створення була світова соціалістична революція.

Консерватизм (лат. зберігати, охороняти) – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, зорієнтована на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад. Для консерватизму характерні прихильність до

існуючих та установлених соціальних систем і норм, «скептичне» сприйняття ідей рівності людей, неприйняття революції та радикальних реформ, обстоювань еволюційного органічного, максимально повільного розвитку.

Компанійці, компанійські (охотницькі) полки – наймані кіннотні козацькі полки які виконували функції нагляду за порядком. Перший такий полк створив гетьман Д.Многогрішний у 1668 р. Виконували військово-політичні функції, несли сторожову та розвідувальну службу, а також брали участь у військових діях.

Конституція (лат. устрій, порядок) – основний державний документ (закон), який визначає державний устрій, порядок і принципи функціонування представницьких, виконавчих та судових органів влади, виборчу систему, права й обов'язки держави, суспільства та громадян. Інші закони держави, як правило, спираються на конституцію.

Конфедерація – політичний союз, кожний член якого зберігає незалежність, або союз окремих суверенних держав, що об'єднуються заради вирішення окремих спільних завдань, наприклад, боротьби зі спільним ворогом. Форма державного або соціального устрою. Держава-конфедерація має власні органи державної влади та управління, але водночас створює спеціальні органи для координації діяльності в певних, чітко визначених сферах (військовій, рідше зовнішньополітичній, економічній). Члени конфедерації зберігають свій державний суверенітет, незалежну систему органів влади, своє законодавство і передають в компетенцію Союзу лише рішення обмеженої кількості питань – найчастіше в області оборони, зовнішньої політики. Рішення щодо загальних для союзних держав питань необов'язково діє на території кожної, що входить в конфедерацію держави.

Коренізація – політика залучення представників корінного населення радянських республік та автономій до місцевого керівництва та надання офіційного (а інколи й панівного) статусу їхнім національним мовам.

Корніловський заколот – невдала спроба генерала Лавра Корнілова у вересні 1917 р. встановити диктатуру в Росії.

Кошова старшина – адміністративне і військове керівництво (уряд) Запорізької Січі: кошовий отаман, військовий суддя, писар, обозний, осаул, які разом становили Кіш Січі. Обиралися щорічно на загальновійськовій раді.

Кошовий отаман – глава військового управління в Запорізькій Січі, яка називалася кошом (тобто табором, общиною). Обирався на раді (сході) козаками, користувався майже необмеженою владою, але щорік давав звіт про свої дії раді.

Країни осі, Нації осі, Об'єднання осі, Країни фашистського альянсу, гітлерівська коаліція – об'єднання країн в часи Другої світової війни. Три головні країни – елементи осі: націонал-соціалістичний Третій Райх, фашистська Італія та Японська імперія («Вісь Рим-Берлін-Токіо»)

були членами військового союзу Берлінського пакту підписаного в серпні 1940 р., що офіційно заснували Об'єднання Осі.

Кримське ханство – монархічна держава кримсько-татарської династії Гераїв. Існувала у 1449–1783 рр. Займала територію Криму, степів Північного Причорномор'я в межиріччі Дністра і Дону, а також земель північної Кубані. Заснована Хаджі І Гераєм внаслідок політичного розпаду Золотої Орди.

Кріпак – особисто залежний від поміщика й прикріплений до земельного наділу селянин.

Куна – грошова одиниця Стародавньої Русі і слов'янських народів. Назва походить від шкурки куниці, тому прихильники теорії «шкіряних грошей» помилково бачили в куні винятково хутра, що виконували в Русі функції монети. Сучасна наука припускає можливість локального вживання шкурок хутрових звірів замість грошей, однак куна, як свідчать письмові джерела, була переважно металевою монетою. Куною називали і диргеми, і західноєвропейські динарії, і руські срібники. Перелічені монети часто зустрічаються у скарбах, знайдених на території України.

Курінь – військово-адміністративна одиниця Запорізької Січі, що налічувала до кілька сотень козаків на чолі з курінним отаманом, який обирався курінною радою; мала своє окреме господарство, власну назву.

Куркуль, кулак – зневажлива назва заможного селянина. В Радянському Союзі конкретне значення істотно залежало від поточної політичної кон'юнктури та могло означати як заможного селянина, так і противника колективізації взагалі, незалежно від майнового стану, передбачалось знищення як класового ворога. На час здійснення Жовтневого перевороту 1917 р. частка робітників (пролетаріату) в населенні Російської імперії становила трохи більше 3%, а селян – не менше 85%.

Л

Лавники (польськ. засідатель) – члени судової колегії («лави») з компетенцією розгляду карних та певних категорій цивільних справ у містах магдебурзького права. В Україні лави мали тільки великі міста. Вони склалися з 3-7 членів. За приписами магдебурзького права лавників обирала міська громада. На практиці нових лавників залучали до лави її старі члени. Головою лави був війт. Лави з лавниками існували до скасування магдебурзького права. На українських землях під владою Австрії лавами стали пізніше називатися суди присяжних.

Литовська метрика – архів Великого князівства Литовського, зберігається в Центральному державному архіві древніх актів в Москві. Документи Литовської метрики є джерелом вивчення історії Литви, Білорусії, України і російських земель, які тривалий час входили до складу Литовської держави. Документи Литовської метрики оформлені в книги (біля 600), які діляться на посольських, данин, записів, судних справ, публічних справ, оренди.

Лихварство – це надання грошей у борг з умовою сплати відсотків при погашенні боргу. Особа, яка займається лихварством називається лихварем.

Лібералізм (лат. вільний) – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, демократичних свобод і вільного підприємництва. В основі ідей лібералізму – свобода людини, її діяльності, необхідність гарантування і захисту цієї свободи системою законів, перед якими всі рівні. Виник у Європі у XVIII–XIX ст. в період боротьби буржуазії проти абсолютизму.

Листопадовий чин (Листопадова революція, Листопадовий переворот, Листопадовий зрив, Першолистопадове повстання) – українське повстання, організоване в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. Українською Національною Радою силами Українських січових стрільців у Королівстві Галичини і Волині, коронній землі Австро-Угорської імперії з метою встановлення влади Української Держави (названої згодом «Західноукраїнська Народна Республіка») на землях, на які вона обґрунтовано претендувала. У результаті утворилася держава площею 70 тис. км², що викликало невдоволення Польщі, яка розв'язала українсько-польську війну 1918–1919 рр. для захоплення Галичини.

М

Магдебурзьке право – найбільш поширений у містах Центрально-Східної Європи варіант німецького права, що виник у 1188 р. в м. Магдебург (Німеччина, земля Саксонія). Незалежно від терену свого побутування, це право означало: міську автономію для нових поселенців (колоністів), міське самоврядування з власним судочинством, що здійснювалося через виборні органи – раду і лаву або дідичного вйта, спадкоємне і відчужувальне право на міську нерухомість на певних умовах, постійний чинш як феодалну ренту, свободу вибору занять (у сфері торгівлі або ремеслі). Джерелом М.п. був привілей архієпископа Віхмана (1188 р.), а також правові повчання лавників – шефенів з м. Магдебург. Їх доповнив звід саксонського права «Саксонське дзеркало», написаний бл. 1233 р. Ейке фон Репковим. Від середини XIII ст. основним джерелом вважався «Вайхбільд».

Малоросія – у XVIII ст. в Російській імперії так почали позначати Лівобережну Україну. Назви Малоросія, малоросійський, малоросіяни вживалися стосовно всієї підросійської України упродовж XIX – поч. XX ст. «Малоросія» виведено від назви «Мала Русь», якою у XIV ст. візантійці називали Західноукраїнські землі (Галицько-волинське князівство) через створення в межах загальноруської митрополії власної митрополії: Київську митрополію називали Велика Русь, Галицьку – Мала Русь.

Масонство (анг., фр. вільне каменярство) – морально-етичний рух у вигляді закритої організації. Найбільш поширене означення – це «система моралі, викладена в алегоріях та проілюстрована символами», також – всесвітнє братство, всесвітній Орден. Більшість символіки запозичено з іудаїзму й християнства, в ритуалах відіграються легенди з біблійними

персонажами. Увага масонів звертається на необхідність морального самовдосконалення, а також духовного зростання в рамках тієї релігії, яку кожен з них сповідує. Філософія масонства включає в себе зовнішні елементи як християнства, так й інших релігій. Кожен масон шанує Бога, до Нього звертаються, як до «Великого Будівельника (Архітектора) Всесвіту», і допускається сповідання будь-якої традиційної релігії. Проте дискусії з релігійних і політичних питань виключаються з масонських зборів, у масонстві немає своєї теології. Кожен масон продовжує сповідувати ті релігійні погляди, з якими він прийшов у ложу. Масонство не є самостійною релігією або заміною релігії, масонська філософія не стосується релігійних поглядів своїх членів і не коригує їх. Масонська морально-етична система і філософія спирається на віру своїх членів в Бога, залишаючи для кожного масона свободу належати чи не належати до певної релігії чи конфесії.

Міжусобиця – незлагодна, внутрішня розбрат, війна між якими-небудь суспільними групами або особами в державі (переважно у феодальній). Використовуючи феодальні міжусобиці на Русі, половці посилювали напади на руські землі і особливо на Придніпров'я.

Мілітаризація – поширення військових законів та дисциплін на цивільні галузі господарства, економіку; дії державних органів у сфері економіки, політики та соціуму, спрямовані на нарощування військової потужності держави.

Печеніги – об'єднання тюркських та інших племен, що вперше згадується у VIII ст., востаннє етнонім «печеніги» згадується в угорських джерелах кінця XIV – поч. XV ст.; у візантійських джерелах як «пачинакіти», в арабських – народом «баджнак». Печенізька мова належала до тюркської групи мов у переважній частині населення печенізької держави, провідна верства печенігів користувалася перською мовою, визначну роль відігравали гуно-болгарські мовні елементи. Від кінця IX ст. до половини XI ст. очолювали кочову державу на теренах південної половини сучасної території України.

Метрополія – (гр. материнське місто) імперіалістична держава, що володіє колоніями; столиця; у Стародавній Греції місто-держава (поліс), яке заснувало свої поселення (колонії) на інших землях. Країна, що володіє колоніями.

Монополія – (гр. один продаю) виключне право (виробництва, торгівлі, промислу тощо), що належить одній особі, групі осіб чи державі з метою збільшення прибутків і ліквідації конкуренції.

Московське царство, Московська держава, Московія – централізована держава у період кінця XV–XVII ст. Попередником Московського царства було Велике князівство Московське та Золота Орда. З проголошенням Петра I імператором всеросійським (1721) назва держави була змінена на «Всеросійську імперію».

Москвофільство – суспільно-політична течія в Галичині, на Буковині та Закарпатті у другій половині XIX – на початку XX ст., що

ставила метою приєднання Західної України до Росії. Москвофіли пропагували «єдину неділиму російську народність». Прихильники течії обстоювати національно-культурну, а пізніше – державно-політичну єдність з російським народом і Росією. Свої головні надії вони покладали на Росію, яка для них була гарантом національно-культурних та політичних прав.

Мюнхенська змова – угода, складена у Мюнхені 29 вересня 1938 р. і підписана наступного дня прем'єр-міністрами Великобританії – Невілом Чемберленом, Франції – Едуаром Даладье, Італії – Беніто Муссоліні і рейхсканцлером Німеччини Адольфом Гітлером. В результаті угоди цими західними країнами було санкціоновано початок захоплення Чехословаччини фашистською Німеччиною. Воно передбачало передачу Німеччині Судетської області, Польщі – Тешинської Сілезії, Угорщині – Закарпаття.

Н

Наказ народного комісара оборони № 227 – документ, підписаний І.Сталіним 28 липня 1942 р., відомий під назвою «Ані кроку назад!». Наказ під загрозою розстрілу забороняв будь-який відступ радянських військ під час радянсько-німецької війни без особливого розпорядження вищого командування. Наказом запроваджувалися штрафні батальйони, штрафні роти, загороджувальні загони з військ Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС).

Наказний гетьман – урядова особа в Україні у XVII-XVIII ст., що тимчасово обіймала посаду гетьмана, призначена гетьманом або обраний козацькою старшиною. У випадку смерті гетьмана або його усунення виконував обов'язки до обрання нового гетьмана.

Народний секретаріат – виконавчий орган Тимчасового Центрального виконавчого комісаріату (ЦВК) радянської України. Сформований у Харкові 30 грудня 1917 (12 січня 1918) року російськими і місцевими більшовиками як український радянський уряд на протипагу до Української центральної ради та Генерального секретаріату Української народної республіки (УНР).

Народовці (українофіли) – діячі культурницького, згодом політичного руху, що виник на початку 1860-х років серед української інтелігенції Галичини на протипагу рухові москвофілів. Народовці пропагували традиції національного відродження, українську мову й народну школу, проводили культурно-освітницьку роботу. Ними засновано перший український професійний театр у Львові (1867), культурно-освітою організацією «Руська освіта» (1861), «Просвіту» (1868), Літературне товариство ім. Т.Шевченка (1873). Видавали журнали та газети. У 70-х рр. у народовському русі виділилася радикальна течія: І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький та ін. У 1885 р. народовці заснували свою політичну організацію – Народну Раду. У 90-х з руху народовців постали 4 політичні партії: Руська Радикальна партія (1890), Українська соціал-демократична партія (1899), Національно-демократична партія

(1899) та Християнська партія (після 1896). З кінця 60-х років народовський рух розвивався на Буковині. Тут його лідерами були брати Воробкевичі, Е.Пігуляк, О.Федькович, І.Тимінський та ін. У 1900 р. Він розпався на Націонал-демократичну і Соціал-демократичні партії.

Науково-технічний прогрес – це поступальний рух науки і техніки, еволюційний розвиток усіх елементів продуктивних сил суспільного виробництва на основі широкого пізнання і освоєння зовнішніх сил природи; це об'єктивна, постійно діюча закономірність розвитку матеріального виробництва, результатом якої є послідовне вдосконалення техніки, технології та організації виробництва, підвищення його ефективності.

Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка у Львові (НТШ) – засноване в 1892 р. на кошти української громадськості Львова та інших міст Західної України. Було побудоване як прообраз академії наук - із історично-філософською, філологічною та математично-природничо-лікарською секціями і підсекціями, із виданням наукових «Записок», збірників, часописів, із дійсними й почесними членами. Поряд із науково-дослідницькою діяльністю НТШ проводило культурно-просвітницьку роботу серед населення.

Націоналізація – вилучення з приватної власності осіб у власність держави землі, промислових і транспортних підприємств або цілих галузей економіки.

Націоналізм – ідеологія і напрямок політики, базовим принципом якої є вища цінність нації та її основа в процесі державотворення. У націоналізмі є безліч течій, деякі з них суперечать один одному. Як політичний рух, націоналізм прагне до захисту інтересів національної спільності у відносинах з державною владою. У своїй основі націоналізм проголошує вірність та відданість своїй нації, політичну незалежність від інших націй і роботу на благо власного народу, об'єднання національної самосвідомості для практичної захисту умов життя нації, її території мешкання, економічних ресурсів і духовних цінностей. Націоналізм спирається на національне почуття, яке схоже з патріотизмом. Ця ідеологія прагне до об'єднання різних верств суспільства, не дивлячись на протилежні класові інтереси.

Національно-визвольна війна – всенародне національно-визвольне повстання з метою відновлення чи заснування державності. Внаслідок війни під проводом Б.Хмельницького (1648–1657) (перша українська революція) була відновлена українська державність.

Національно-демократична революція 1917–1921 рр. – події в Україні, що розпочалися в березні 1917 і тривали до 1921, метою яких було відновлення державності України.

Нація – історична спільність людей, що складається в ході формування спільності їх території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури і характеру, які складають її ознаки.

Нова економічна політика (НЕП) – економічна політика, яка проводилася в Радянських республіках починаючи з 1921 р. Була прийнята весною 1921 р. X з'їздом РКП(б), змінивши політику «воєнного комунізму», що проводилася в ході Громадянської війни. Нова економічна політика мала на меті відновлення народного господарства і подальший перехід до соціалізму. Головний зміст НЕПу – заміна продрозкладки продподатком у селі, використання ринку і різних форм власності, залучення іноземного капіталу у формі концесій, проведення грошової реформи (1922–1924), в результаті якої рубль став конвертованою валютою. НЕП дозволив швидко відновити господарство, зруйноване Першою світовою і Громадянською війнами. З другої половини 1920-х років почалися перші спроби згорання НЕПу.

Нова ера – політика українсько-австрійсько-польського порозуміння (компромісу) в Галичині у 1890 р., яка полягала в лояльному ставленні народів до імперії Габсбургів узамін на поступки українцям у культурно-освітньої галузі.

«Ножиці цін» – політика штучного завищення цін на промислові товари і заниження на сільськогосподарську продукцію з метою викачування ресурсів з села. Через ножиці цін українське селянство втрачало щорічно 300 млн золотих довоєнних карбованців. Восени 1925 р., напередодні голодної зими 1926 р., більшість промислових товарів знову подорожчала на 50-100%, а податок збільшився у 6-7 разів. Застосовувалась радянським керівництвом у 1920–1930 рр.

О

Обозний – виборна службова особа, яка займала одну з найвищих державних і військових посад у Гетьманщині в XVII–XVIII ст. Поділялися на генеральних і полкових. Генеральний обозний, який належав до генеральної старшини, вважався першою особою після гетьмана.

Окупація (лат. загарбання) – зайняття збройними силами однієї держави частини або всієї території іншої держави без отримання суверенних прав на неї.

Операція «Вісла» – етнічна чистка, здійснена у 1947 р. (поч. 29 березня) за рішенням керівництва СРСР, Польської республіки та Чехословаччини. Полягала у примусовій, з використанням військ, депортації українців з їхніх етнічних територій (Лемківщини, Надсяння, Підляшшя і Холмщини) на території у західній та північній частині польської держави, що до 1945 р. належали Німеччині, так звані «повернені території» з метою обмеження підтримки українського підпілля місцевим населенням.

Опришки – учасники селянського повстанського руху в Галичині, на Закарпатті, Буковині проти польської шляхти, молдовських бояр, угорських феодалів, згодом – також проти австрійської адміністрації. Діяли у XVI ст. – пер. пол. XIX ст. Походження слова «опришок» неясне: може бути пов'язане з опріч («окремо, осторонь») і в цьому разі тлумачиться як характеристика незалежного від пана чоловіка або оприск

(«скеля, уламок»), оприскливий («нестриманий, дошкульний»), пов'язаними з прискати.

Орден Єзуїтів (Товариство Ісуса) – християнський чернечий орден Римо-Католицької Церкви, який був заснований у 1534 р. іспанцем Ігнацієм Лойолою у Парижі й затверджений Папою Римським Павлом 27 вересня 1540 р.

Османська (Оттоманська) імперія (Туреччина, Порта) – ісламська монархічна держава турецької династії Османів. Існувала у 1299–1923 рр. Заснована султаном Османом I на території Малої Азії. У ранньому Новому часі була наддержавою в Європі та Середземномор'ї.

Остарбайтери (нім. східні робітники) – німецький термін для означення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій, переважно з Рейхкомісаріату Україна, протягом Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини.

П

Парова машина – своєрідний двигун зовнішнього згорання, в якому відбувається перетворення потенційної теплової енергії нагрітої пари в механічний рух. Цей пристрій був першим механічним двигуном, що знайшов практичне застосування. Спочатку парові машини використовувалися тільки в заводському виробництві, але пізніше їх почали встановлювати на паровози, пароплави та самохідні машини.

Партія – юридично оформлене об'єднання людей за політичним світоглядом, для досягнення конкретних цілей та захисту спільних інтересів. Інструментом партії є оволодіння політичною владою в державі або взяти в ній участь через своїх представників в органах державної влади та місцевого самоврядування. У демократичних країнах політичні партії керуються інтересами своїх виборців.

Парцеляція – поділ земельної ділянки на менші частини (парцели).

Перша світова війна – світова війна, глобальний збройний конфлікт, який розвивався перш за все в Європі від 28 липня 1914 до 11 листопада 1918 р., в якому брало участь 38 держав із населенням 1,5 млрд мешканців. Під час неї загинуло понад 10 млн солдатів і цивільних мешканців. Конфлікт мав вирішальний вплив на історію ХХ ст. Сили Антанти на чолі з Французькою республікою, Російською імперією (що визнала свою поразку до закінчення війни), Великою Британією і США (з 6 квітня 1917 р.), перемогли держави Четверного Союзу (відомі як Центральні Держави) на чолі з Австро-Угорською, Німецькою, Османською імперіями і Болгарським царством. Королівство Італія приєдналося до Антанти 1915 р.

Пацифікація (лат. умиротворення, замирення) – урядова політика, спрямована на утихомирення локалізованих етносів (національних меншин). У різних контекстах термін охоплює: акцію, проведену урядом Польської республіки восени 1930 р. (часом включають період до 1943, а інколи і період кінця 1940-х рр., включно з операцією «Вісла»); політику у Чехословаччині, Радянському Союзі, що охоплює примусові відселення

етносів з місць їх корінного проживання, що є злочином проти людства і осуджується сучасним міжнародним законодавством.

Південне товариство декабристів – таємна революційна організація декабристів на Україні. Створене в березні 1821 р. членами Тульчинської управи колишнього «Союзу благоденства» (П.Пестель, О.Юшневський, П.Аврамов, О.Барятинський, М.Басаргін, Ф.Вольф, В.Івашев, О.Крюков і М.Крюков), які ввійшли до Корінної думи товариства.

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських, а також польських, литовських і білоруських землях з другої половини XIV ст.

Погост – гостиний двір, пізніше – сільська громада і адміністративна одиниця у Русі.

Половці – угруповання тюркомовних племен, які в XI ст. поступово осідали у Північному Причорномор'ї і здійснювали численні напади на Русь. Протягом XI – першої половини XIII ст. південноруські князі з перемінним успіхом вели боротьбу з половцями. В середині XIII ст. половці частково перейшли до Угорщини, а основна маса була підкорена монголо-татарськими завойовниками.

Полонізація (пол. ополячення) – процес насаджування польської мови та культури населенню, що належить до іншої етнокультури, з метою асиміляції.

Полюддя (від «ходіння по людях») – збирання данини у формі натурального оброку з підлеглого населення в Київській Русі, що його провадив кожної осені київський князь або його намісник. На думку деяких дослідників полюддя було формою розплати князя з дружиною, власне ж данина йшла на користь самого князя. Збирали хутро, мед, зерно, гроші тощо. Розмір данини точно не було визначено, що призводило до зловживань. Виїжджаючи на полюддя, князі та їхні слуги часто грабували населення і чинили насильства.

Польське повстання 1830–1831 рр. – національно-визвольне повстання поляків проти Російської імперії. Розпочалося 17(29).11.1830 р. у Варшаві, охопило польські землі у складі Росії, поширилося на територію Правобережної України та Білорусі.

Помаранчева революція (Майдан) – кампанія протестів, мітингів, пікетів, страйків та інших актів громадянської непокори в Україні, організована і проведена прихильниками Віктора Ющенка, основного кандидата від опозиції на президентських виборах у листопаді – грудні 2004 р., після оголошення Центральною виборчою комісією попередніх результатів, згідно з якими нібито переміг – Віктор Янукович. Акція почалася 22 листопада 2004 р. як реакція на масові фальсифікації, що вплинули на результат виборів. Основним результатом революції було призначення Верховним судом повторного другого туру президентських виборів (не передбаченого прямо законодавством). Внаслідок компромісу, досягнутого фракціями Верховної Ради, після призначення повторного

другого туру виборів були прийняті зміни до Конституції, які отримали назву Конституційна реформа 2004 р. Вона зменшила повноваження президента, і знизила рівень значущості спірних президентських виборів. За результатами голосування у повторному другому турі виборів перемогу здобув В.Ющенко.

Продрозкладка – система примусової заготівлі сільськогосподарських продуктів у 1918–1921 рр., введена рішеннями Раднаркому у Радянській Росії і поширена на територію Української Народної Республіки військовою силою. Ця система зобов'язувала селян здавати державі за твердими цінами надлишки (понад встановлені норми на особисті і господарські потреби) хліба та інших продуктів. Проводилася органами Наркомпроду, продзагонами, за участі частин Червоної армії, спільно з комбідами і місцевими Радами. Більшовицька влада встановлювала завдання губерніям, яке потім розподілялося за повітами, волостями, селами та селянськими дворами.

Промислова революція (промисловий переворот) – перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного й доморобного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який розпочався в Англії у другій половині XVIII ст. і впродовж XIX ст. поширився на інші країни Європи, США та Японію. Важливою складовою промислової революції було впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, які замінили ручну працю людей; створення самостійної машинобудівної галузі.

«Просвіти» – українські культурно-просвітні заклади клубного типу. Першу «Просвіту» засновано 1868 р. у Львові. З 1905 р. почали створюватись у Східній Україні. Наказом П. Столипіна 1910 р. їх було ліквідовано. Відродилися повсюдно 1917 р.; на вересень, коли зібрався I Всеукраїнський з'їзд «Просвіт», їх налічувалося вже кілька тисяч. Провінційні «Просвіти», очолювані місцевою інтелігенцією, провадили у селах і містечках культурно-освітню роботу: організовували школи для неписьменних, невеличкі бібліотеки, музичні і драматичні гуртки тощо. Одночасно «Просвіти» були осередками національного руху.

Проспфлілки – органи, які брали на себе функції захисту інтересів робітників перед підприємцями.

Протекторат – форма залежності однієї держави від іншої, коли основні питання її суспільно-політичного життя розв'язує на свій розсуд протектор. З початку, термін прийнятий сучасним міжнародним правом, це автономний терен, захищений у дипломатичному або військовому відношенні від третьої сторони сильнішою державою або юридичною особою. В обмін на це, протекторат зазвичай приймає конкретні зобов'язання, які можуть значно варіюватися, залежно від реальної природи їх відносин. Тим не менш, протекторат зберігає достатню міру суверенітету і залишається державою відповідно до міжнародного права.

Р

Рада генеральної старшини – дорадчий орган при гетьманові, що виконував важливі функції управління державним життям Гетьманщини 1648–1764 рр. до її складу входила генеральна старшина. Кожен з членів керував окремою ділянкою роботи. Її значення зростало у період відсутності гетьмана. Тоді керівну роль відігравав генеральний обозний або писар. Рада переважно здійснювала управління поточними справами держави. За необхідності для участі у ній запрошувалися полкова старшина, сотники і навіть міські урядники.

Рада народних комісарів УСРР (з 1937 р. – УРСР) (Раднарком, РНК) – найвищий орган виконавчої влади (уряд) Радянської України (УСРР, УРСР) у 1919–1946 рр., попередник Ради Міністрів УРСР.

Рада народних міністрів УНР – виконавчий орган влади в УНР, попередня назва Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради. Існувала від 22 січня 1918 р. (запроваджена IV Універсалом) до гетьманського перевороту (29 квітня 1918 р.) та під час Директорії Української народної республіки (УНР).

Ради робітничих депутатів – органи робітничої влади, які склалися з представників заводів і фабрик, почали виникати у часи піднесення революції 1905–1907, масові позапартійні об'єднання громадян, які намагалися бути своєрідними органами робітничої влади.

Радикалізм (лат. корінний) – ідеологічна та політична течія, яка обстоює необхідність корінних суспільних та політичних змін, що виходять за межі існуючої системи. Радикалізм – прагнення до рішучих, кардинальних методів і дій у політиці. Його використовують для характеристики опозиційних напрямків, крайніх течій в ідеології і політиці (ідеології, політичні рухи, партії, партійні фракції, парламентські угруповання, окремі лідери).

Расизм – це світогляд, а також політичні теорії і практики, що ґрунтуються на расовій дискримінації, на уявленні про поділ людей на біологічно різні групи, тобто на раси на основі особливостей зовнішнього вигляду: колір шкіри, структура та колір волосся, риси обличчя, будова тіла тощо і різному ставленні до людей та їх спільностей залежно від їх приналежності до цих груп (рас). Вони виходять з того, що різні раси та їх представники не є рівноважними за здібностями й можливостями, що існують «повноцінні» та «неповноцінні» раси та нації.

Революційна українська партія (РУП) – перша активна політична партія на Центральних і Східних українських землях, заснована 1900 р. в Харкові діячами студентських громад: Д.Антоновичем, М.Русовим, Л.Мацієвичем, Б.Камінським, П.Андрієвським, Ю.Коллардом, О.Коваленком, Д.Познанським й ін. як підпільна революційна партія. Стояла на самостійницьких позиціях, метою діяльності була «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ».

Революція Гідності (Київський Майдан, Майдан у Києві, Євромайдан та Єврореволюція) – політичні та суспільні зміни в Україні з 21 листопада 2013 до лютого 2014 р., викликані спротивом проти відходу

політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на Європейську інтеграцію та подальшою відмовою від цього курсу. Одними з головних причин протестів стали надмірна концентрація влади в руках президента Віктора Януковича та його «сім'ї», небажання народу України миритись з перетворенням країни не лише де-факто, але і де-юре на одну з колоній Росії.

Революція на граніті (Студентська революція на граніті) – кампанія широкомасштабних акцій ненасильницької громадянської непокори, організована українською молоддю, переважно студентами. Протести тривали з 2 по 17 жовтня 1990 року в УРСР. Стрижнем протестних подій було студентське голодування на площі Жовтневої революції у Києві (нинішньому Майдані Незалежності). Протести завершилися підписанням постанови Верховної Ради УРСР, яка гарантувала виконання вимог учасників протесту: недопущення підписання нового союзного договору; перевибори Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 року; повернення на територію УРСР українських солдатів, а також забезпечення проходження військової служби юнаками-українцями винятково на території республіки; націоналізація майна Компартії України та ЛКСМУ; відставка голови Ради Міністрів УРСР Віталія Масола.

«Рейкова війна» – операція радянських партизан у період з 3 серпня до середини вересня 1943 р. в тилу німецьких військ на території Росії, Білорусі та частини України з метою одночасного масового зруйнування залізничного полотна та станційних споруд.

Рента – дохід від власності, який сплачують орендарі власникам землі за право її використання протягом певного періоду.

Репресії – це комплекс заходів з арештів, розстрілів і переселення великих мас людей.

Республіка (лат. справа громади) – форма державного правління, за якої верховна влада у державі (суверенітет) належить Народу, а верховні органи державної влади обираються на певний термін, з окресленими Законом повноваженнями; існує поділ влади на гілки: законодавчу, виконавчу, судову. Республіка відмінна від монархії – форми державного правління, при якій верховна державна влада належить одній особі – монарху, передається у спадок. Сувереном у монархії є не Народ, а Монарх. Народ у республіці – громадяни, у монархії – піддані.

Реформа – (лат. перетворюю, змінюю) комплекс заходів, якими вводяться на заміну старих нові відносини в будь-якій сфері суспільного життя, що призводить до зміни умов діяльності всіх і відповідної фахової групи членів суспільства; реформа може трактуватись, як «re-» і «form», тобто зміна форми будь-якого об'єкту, відносно якого здійснюється реформування. В цьому значенні реформування відносно суспільства не має ніякого сенсу.

Ринкова економіка – економічна система, заснована на принципах вільного підприємництва, у якій роль основного регулятора економічних

відносин відіграє ринок; форма економічної організації, при якій координація дій здійснюється на основі взаємодії на ринках вільних приватних виробників і вільних індивідуальних споживачів.

Розкол християнської церкви 1054 р. – остаточний розкол християнської церкви на католицьку під проводом Папи Римського та православну під проводом Вселенського Патріарха Константинопольського.

Розкуркулєння – кампанія експропріації селянських господарств у 1930-ті роки, складова частина примусової колективізації. Здійснювалась на основі постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Формально спрямована проти найзаможніших селян, на практиці вилилась у репресії проти значної кількості середняків, які в Україні складали дві третини селян.

«Розстріляне відродження» – термін, яким визначається знищення провідних діячів української культури 1920-30-х рр. Початком масового нищення української інтелігенції вважається травень 1933 р., коли відбулися арешт Михайла Ялового і самогубство Миколи Хвильового, у харківському будинку «Слово». Кульмінацією дій радянського репресивного режиму стало 3 листопада 1937 р. Тоді, «на честь 20-ї річниці Великого Жовтня» у Соловецькому таборі особливого призначення за вироком був розстріляний Лесь Курбас і ще 100 діячів української культури.

Руїна – період історії України другої половини XVII ст., що відзначився розпадом української державності, загальним занепадом та кровопролитними війнами на території України. Частіше за все під Руїною розуміють період від смерті гетьмана Богдана Хмельницького (1657) до початку гетьманства Івана Мазепи (1687).

«Руська Правда» – збірка стародавнього руського права, складена в Київській державі у XI-XII ст. за часів князювання Ярослава Мудрого та його синів на основі звичаєвого права

Рух опору – організовані зусилля частини населення країни, спрямовані на опір легітимній чи окупаційній владі і підриг громадського порядку та стабільності. Під час Другої світової війни вживалося на означення підпільної і повстанської боротьби народів Європи проти окупації Німеччиною та її союзниками. Найбільш відомими в Європі вважаються французькі «макі», італійська «Резистенца», Народно-визвольна армія Югославії, польська Армія Крайова, радянський партизанський рух, Українська Повстанська Армія.

С

Санація, санаційний режим, санацизм (лат. оздоровлення) – назва політичного режиму, що склався у Польщі в 1926–1939 р. Створений після травневого перевороту 1926 р. прибічниками Юзефа Пілсудського. Висував гасла оздоровлення суспільного життя країни шляхом згортання демократичних інститутів, обмеження прав парламенту і зміцнення

виконавчої влади (президента, уряду), домогся прийняття квітневої конституції 1935 р., яка закріплювала в країні напівавторитарний режим; система заходів, які здійснюються для запобігання банкрутства і фінансового оздоровлення підприємств і банків за допомогою держави і крупних банків.

Сеньйорат – принцип успадкування майна найстаршим членом роду незалежно від ступеня споріднення з померлим; також принцип верховної влади.

Сердюки – наймані піхотні козацькі полки, утримувані гетьманським коштом. Створені гетьманом П.Дорошенком. Виконували функції особистої гвардії гетьмана, охороняли його резиденцію, військове спорядження та артилерію. Сердюків набирали переважно з українського населення козаків Гетьманщини і Запоріжжя, які наймалися за утримання і платню від гетьманського уряду. Середній сердюцький полк нараховував 400-500 вояків.

Синдикат – одна з форм капіталістичної монополії – договірне об'єднання підприємців, окремої галузі виробництва, що створювалося з метою захоплення ринку.

Солтис – у середньовіччі голова села або селища у Середній та Східній Європі. Завдання солтиса було керувати своїм селом та збирати податки для короля. Він мав майже таке значення як сьогодні мер міста або як голова сільради. Існували солтиси і в Україні: в Закарпатті, де вони засновували в XII–XIV ст. села та на українських землях Речі Посполитої. На західноукраїнських землях, які з XIV ст. підпали під владу Польщі, солтис це особа, що її призначав феодал начальником села, заснованого на німецькому праві. Солтис був заступником пана щодо поселенців, головою сільської самоуправи і суду; до XVI ст. посада солтиса була спадкова. У селах Західної України, яка входила у 1923–1939 рр. до складу Польщі, солтис був керівником адміністрації і територіального самоврядування на території сільської громади.

Соляний шлях – торговий маршрут, згадуваний літописом під 1170 р., яким привозили сіль з Криму на Русь. Ішов з Київщини вздовж лівого берега Дніпра до гирла річки Ворскла, де переходив на правий берег і, прямуючи на південь, оминав велике коліно Дніпра, щоб біля гирла річки Конка, на Кам'янському перевозі знов перейти на лівий берег. Звідси прямував на Перекоп і далі на Крим.

Смерди – найменування феодально-залежних селян у Київській Русі та у деяких інших слов'янських державах в XI – XVI ст.

Снем (прасл. збори) – назва народних зборів, а згодом – представницького органу влади в слов'янських країнах, зокрема у Чехії. У Давній Русі снемами називали княжі з'їзди.

Соціалізм – соціально-політична система, в якій процес виробництва і розподілу доходів знаходиться під контролем суспільства. Одна з основних позицій соціалістичного руху є суспільна власність на засоби виробництва, яка замінює собою приватну власність. Передача власності з

приватних рук під громадський контроль проводиться для запобігання експлуатації людини людиною, збільшення ефективності його праці, зниження диференціації доходів, забезпечення вільного і гармонійного розвитку кожної особистості. При цьому зберігаються елементи економічного нерівності, але вони не повинні бути перешкодою для досягнення вищезазначених цілей. Соціалізм – вчення, в якому як ідеал висувається здійснення принципів соціальної справедливості, свободи і рівності; суспільний лад, що ці принципи втілює.

Соціалістичне змагання – форма трудового ентузіазму робітників, намагання перевершити, перемогти когось у чому-небудь, домагаючись кращих, чим у когось, результатів показників. Використана партійним керівництвом в СРСР та інших соціалістичних державах як обов'язкова форма праці, що заохочувалась, як правило, моральними стимулами.

Союз визволення України (СВУ) – політична організація, утворена на початку першої світової війни у Східній Галичині 4 серпня 1914 р., головною метою якої було проголошення самостійності та соборності України. Учасники СВУ вважали себе репрезентантами інтересів українців, що перебували під російським пануванням. Своєю метою СВУ проголосив боротьбу за самостійність України, використовуючи для цього війну Австро-Угорщини й Німеччини проти Росії. Майбутній устрій української держави мав бути заснованим як конституційна монархія з однопалатним парламентом.

Статут Великого князівства Литовського – основний кодекс права Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського. Видавався у трьох основних редакціях 1529, 1566 і 1588 рр., які відомі як Литовські статuti. Джерелами Литовського статуту були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, «Руська правда», польські судебники та кодекси інших держав.

Старшина (козацька) – військовий та адміністративний керівний орган Запорізької Січі, реєстрового козацтва, Гетьманщини, а також Слобідської України у XVI–XVIII ст. Старшина зосереджувала в своїх руках адміністративну владу і судочинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ у зносинах з іноземними державами. Старшину обирали на військовій козацькій раді за участю всього козацтва. Військова старшина – кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани; військові служителі – підписар, булавничий, хорунжий, бунчужний, перначний, підосавул, довбиш, піддовбиш, військовий пушкар, підпушкар, гармаш, військовий товмач, військовий шафарі, підшафар, кантаржій та канцеляристи; похідні та паланкові начальники – полковник, писар, осавул, підписар та підосавул.

Статут Великого князівства Литовського, Литовські статuti – основний кодекс права Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського. Видавався у трьох основних редакціях 1529, 1566 і 1588 рр. Джерелами Литовського статуту були звичаєве литовське,

білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, «Руська правда», польські суддебники та кодекси інших держав.

Стаханівський рух – одна з форм так званого соціалістичного змагання. Виникла в середині 1930-х рр. Названа за ім'ям вибійника шахти «Центральна-Ірміне» О.Стаханова, який у ніч проти 31 серпня 1935 р. встановив світовий рекорд видобутку вугілля (протягом зміни видобув 102 т вугілля (норма 7 т)). Весь видобуток записали на рахунок О.Стаханова, не врахувавши роботи кріпильників, які йому допомагали. Партійні, господарські та громадські організації прагнули надати стахановському руху масового характеру. З цією метою широко застосовувались адміністративно-командні методи, а також різноманітні форми пропагування і узагальнення досвіду новаторів, їх морального і матеріального заохочення. Спочатку стахановський рух мав високу ефективність, давав можливість виконувати планові завдання. На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призводило до величезного перенапруження людських сил і матеріальних ресурсів, порушення нормального ритму виробничого процесу та наступного значного спаду виробництва.

«Суддебник» Казимира IV – перший кодекс норм кримінального права та судочинства Великого князівства Литовського, Руського, виданий 29 лютого 1468 р. у Вільні. Базувався на положеннях «Руської правди», на великокнязівських привілеях, уставах і на звичайному праві литовських, українських та білоруських земель. Діяв до виходу першого Литовського статуту.

Страйк – організоване масове або часткове припинення роботи чи інша протидія нормальному (традиційному) перебігу виробничого процесу з метою домогтися від підприємця чи уряду виконання певних економічних і політичних вимог.

Сюзерен – великий феодалний правитель, влада якого базується на васальному підпорядкуванні йому дрібніших феодалів, які одержують від сюзерена право на частину землі у його володіннях (феод) чи утримання з неї. Також відомий як сеньйор, пан, господар.

Т

Тевтонський орден – німецький, католицький духовно-лицарський орден, який утворився наприкінці XII ст. в Палестині під час хрестових походів. У XIII ст. на захоплених у прусів, литовців, поляків землях Прибалтики орден заснував феодальну державу. У 1410 р. орден був розгромлений під час Грюнвальдської битви. Експансія Тевтонського ордену була припинена. У 1525 р. володіння ордену в Прибалтиці перетворились в герцогство Прусія.

Товариство об'єднаних слов'ян – таємна політична організація. Заснована на початку 1823 р. у Новограді-Волинському колишніми членами Товариства першої згоди – офіцерами А. та П.Борисовими і учасником польського визвольного руху Ю.Люблінським. Товариство гуртувало кількадесят членів, переважно офіцерів молодших рангів частин,

а також місцевих нижчих урядовців. Основним завданням Товариства було визволення слов'ян з-під чужої влади, ліквідація монархічного устрою, примирення між слов'янськими народами і створення федеративного союзу слов'янських республік з демократичним ладом, кожна з яких мала самостійно організувати свою законодавчу й виконавчу владу.

Трест – одна з форм монополій; у ньому відбувається повне злиття управління підприємствами як у сфері виробництва, так і збуту товарів, підприємства-учасники підпорядковуються єдиному управлінню.

Троїстий союз – військово-політичний блок Німецької імперії, Австро-Угорської імперії та Королівства Італія, який склався в 1879–1882 рр. і був спрямований проти Французької республіки, Російської імперії та Великої Британії.

Трудова міграція – пересування особи з метою тимчасового працевлаштування, що супроводжується перетинанням державного кордону або меж адміністративно-територіальних одиниць України.

У

Українізація – політичне просування та впровадження елементів української мови та української культури в різних сферах суспільного життя.

Українська центральна рада (УЦР), Центральна рада – спочатку український представницький орган політичних, громадських, культурних та професійних організацій; згодом, після Всеукраїнського Національного Конгресу – революційний парламент України, який керував українським національним рухом. Період діяльності: 4 (17) березня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.

Українське національне відродження – соціальний та політичний рух на території Російської та Австро-Угорської імперій, що виступав за національно-культурне відродження й становлення української нації. Зародився на території Російської імперії у колах козацької старшини, під впливом історичних процесів у Європі кінця XVIII ст. Великодержавна політика царського самодержавства призвела до піднесення українського національного руху в Росії в сер. XIX ст. На поч. XX ст. він остаточно перейшов у свою політичну стадію і характеризувався активною боротьбою українців за свої культурні, і політичні права. З виникненням українських партій, розв'язання національного питання в Росії пов'язується з вирішенням глобальних політичних проблем: ліквідація самодержавства, встановлення парламентаризму, надання демократичних свобод.

Уманський котел – оточення з'єднань 6-ї та 1-ї радянських армій (65 тис. осіб) німецько-фашистськими військами в районі міста Умані на початку серпня 1941р.

Унія – об'єднання, союз держав: персональна – під владою одного монарха (наприклад, Кревська 1385 р.); реальна – на основі угоди між державами або одностороннього акту більш сильної держави; релігійна, наприклад, Берестейська церковна унія (1596 р.).

Універсали (лат. загальний) – особлива категорія документальних джерел, поширених в Україні та Речі Посполитій в XVI–XVIII ст., що мали характер публічноправового акту (маніфесту).

Універсали Української центральної ради – державно-політичні акти, грамоти-прокламації, які видавала Українська центральна рада для широкого загалу. Всього УЦР видала 4 Універсали, які визначили етапи Української держави – від автономної до самостійної. I-й – 10 (23 червня) 1917 р. – декларував проголошення автономії України у складі Росії; визначав, що головним джерелом влади в країні є український народ; II-й – 3 (16) липня 1917 р. – компроміс із Тимчасовим урядом. Проголошував, що остаточно форму автономії України буде вирішено Установчими зборами Росії; III-й – 7 (20) листопада 1917 р. – Проголосив Українську Народну Республіку: Україна не відокремлювалася повністю від Росії, але вся влада належала тільки Центральній Раді та Генеральному Секретаріату; IV-й – 9 (22) січня 1918 р. – Декларував незалежність України. УНР проголошувалася «самостійною, ні від кого не залежною, вільною суверенною державою українського народу».

Устава на волоки 1557 р. – нормативний документ короля польського і великого князя литовського Сигізмунда II Августа, за яким у серед. XVI ст. про проведення аграрної та фінансово-податкової реформи на території Великого князівства Литовського. Містив 49 артикулів. За «Уставою» всі земельні володіння великого князя вимірювалися і ділилися на однакові ділянки – волоки (дорівнювали прибіл. від 16,8 до 21,8 га в залежності від місцевості), що стали єдиною одиницею оподаткування. Найкращі орні землі відводилися під великокнязівські фільварки, решта розподілялася між селянами.

Уходники – люди різних станів: селяни, міщани, бояри і навіть магнати, які любили пригоди і ризик та ходили на «уходи» в степ на полювання, рибальство, збирання меду (XIV–XVI ст.).

Ф

Фемінізм (лат. жінка) – термін для позначення жіночого руху, головною метою якого було й є виборювання соціальних, політичних та економічних прав, рівних з правами чоловіків. Розпочався з Французької революції 1789 р., набув поширення лише протягом XIX ст. Перший в історії з'їзд на захист прав жінок було скликано у липні 1848 р. в Сенека-Фоллсі (штат Нью-Йорк), який проголошував рівноправність чоловіків і жінок, виборче право для жінок, право на власне майно (за тодішніми законами майном і заробітком дружини розпоряджався чоловік), вільний вибір професії і доступ до всіх навчальних і духовних установ, зміну закону про розлучення тощо.

Фільварок – це форма господарювання, багатогалузеве господарство, яке орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж. За існування панщини у фільварках широко використовувалася праця кріпаків, а пізніше – наймана праця.

Федерація (лат. об'єднання, союз, спілка) – форма державного устрою, за якої вищі територіальні одиниці держави мають певну юридично визначену політичну самостійність, чим відрізняються від адміністративно-територіальних одиниць унітарної держави. Складові частини федерації це своєрідні державоподібні утворення, які називають суб'єктами федерації, а територія федерації складається з територій її суб'єктів.

Форсована індустріалізація – намагання радянського керівництва прискорити темпи індустріалізації шляхом виконання економічно необґрунтованих планів. У цілому форсована індустріалізація України не призвела до підвищення життєвого рівня населення. У 1930-ті рр. знову з'явилися величезні черги, продовольчі картки, дефіцит найнеобхіднішого.

Х

Характерник – назва віщуна, чаклуна на Запорозькій Січі, який займався не лише ворожінням, але й лікуванням поранених козаків, їх психотерапією та психофізичною підготовкою. Своєрідний духовний наставник, якого козаки шанували і дещо побоювались, хранитель традицій і таємниць бойового мистецтва запорозького козацтва.

Хмельниччина (Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-1657) – всенародне національно-визвольне повстання в Україні під проводом гетьмана Б. Хмельницького 1648-1657 рр. проти політичної влади Речі Посполитої, внаслідок якої була відновлена українська державність. Причинами війни було посилення національного, соціального та релігійного гніту українців з боку польської шляхти. 27.07.1657 р. гетьман помер. Війна під проводом Б.Хмельницького принесла відновлення української державності, справила вирішальний вплив на її наступний розвиток, формування національно-державницької ідеї та її практичної реалізації.

Хазарський каганат, Хозарія, Хазарія (650–969) – середньовічна держава, створена кочовим народом хозар. Виділилася з Західно-Тюркського каганату. Контролювала територію Північного Кавказу, Нижнього і Середнього Поволжя, сучасного північно-західного Казахстану, Приазов'я, північну частину Криму, а також степи і лісостепи Східної Європи до Дніпра. Центр держави спочатку знаходився в північній частині сучасного Дагестану, пізніше перемістився в пониззя Волги. Частина правлячої еліти прийняла юдаїзм. У політичній залежності від хазар якийсь час перебувала частина східнослов'янських племінних союзів.

Холоп – у Давній Русі – підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба; пізніше – двірський слуга, кріпак. Холопи – населення, що перебувало у повній власності князя. За «Руською Правдою», холоп був скоріше об'єктом, ніж суб'єктом права: за вбивство холопа вбивця платив лише продажу, а не виру, яка платилася за вбивство вільної людини. Відповідальність за злочин, вчинений холопом, падала на його пана. Холопи – назва невольних людей у давній Русі, вживана поряд з назвою «челядь». Холопами називали чоловіків, а жінок – рабами.

Хутір – окреме поселення однієї чи декількох родин, що виділялося з сільської громади для ведення власного господарства.

Ц

Цензура – державний нагляд, контроль за змістом публікацій друкованих видань, видовищ, театр, вистав, кінофільмів, радіо- і телевізійних передач тощо спеціально створеними установами; недопущення чи обмеження поширення ідей, інформації, що вважаються невігідними, небажаними або шкідливими для суспільства, такими, що підривають політичні, соціально-економічні засади держави. Нібито скасована радянською владою в СРСР, але фактично до кінця його існування контролювала засоби масової інформації та ін. форми її поширення.

Цивілізація (лат. гідний, вихований) – форма існування живих істот, наділених розумом; синонім культури, сукупність духовних і матеріальних здобутків суспільства; ступінь розвитку матеріальної й духовної культури, суспільного розвитку загалом; процес становлення громадянського суспільства; відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні рівні (антична, елліністична, афінська) . Термін запроваджений В.Мірабо (1757 р.) і використаний Д. Фергюсоном, а пізніше – Л.Морганом та Ф.Енгельсом у періодизації історії для позначення вищої, після дикості й варварства, епохи.

Ч

Чайка – бойовий човен запорозьких козаків з вітрилами та веслами у XVI–XVII ст. Завдовжки 18–20 м, завширшки 3–3,5 м, заввишки 3,5–4 м. Для надання більшої стійкості, забезпечення від затоплення та ворожих стріл під час бою до бортів із зовнішнього боку прив'язували ликом із липи або черешні снопи очерету, які поліпшували плавучість, пом'якшували удар під час абордажу.

Чинш – фіксована плата в грошовій або натуральній формі за користування земельним наділом.

Червона армія (повна назва Робітничо-селянська Червона армія – РСЧА, часом образно Червоне військо, Червона орда чи Армія труда) – загальноновживана назва Збройних сил радянських республік: Росії (лютий 1918 – червень 1919); військово-політичного союзу радянських республік (Росії, України, Білорусі, Литви, Латвії, Естонії) (червень 1919 – грудень 1922); Союзу Радянських Соціалістичних Республік (грудень 1922 – лютий 1946). Офіційним днем створення РСЧА вважають 23 лютого 1918 р.

Червоний терор – заходи насильства, які здійснювалися більшовиками проти широких соціальних груп, включаючи робітників та селян, що були оголошені «класовими ворогами», або звинувачувалися в «контрреволюційній» діяльності. Терор та насильство, включаючи масову конфіскацію (пограбування) приватної власності, арешти, розстріли, примусові роботи, відправлення на фронт, організацію голоду тощо, широко застосовувалися у Радянській Росії під керівництвом В.І.Ульянова

(Ленін) відразу ж після захоплення більшовиками влади восени 1917 р., тобто ще значно раніше до прийняття Декрету «про червоний терор» від 5 вересня 1918 р.

Четвірний союз (Четвертний союз) – військово-політичний блок Німецької імперії, Австро-Угорської імперії, Болгарського царства і Османської імперії, що протистояв країнам Антанти в Першій світовій війні 1914–1918 р.

Чорна рада – Козацька рада, в якій, крім старшини, брало участь велике число рядових козаків. Слово «чорна» виводиться від «чернь» – термін, що ним старшина окреслювала рядових козаків, а також нижчі стани суспільства. Найвідоміша Чорна рада відбулася 17-18 червня 1663 року біля Ніжина.

Чорний шлях – стародавній торговельний шлях, яким користувалися кримські татари для нападів на Правобережну та Західну Україну й на Польщу в XVI–XVII ст. Чорним названий від Чорного лісу, де перехувались татари. Чорний шлях називали також шляхом ясиру. Ним перекопські татари гнали українське населення в ясир, до Кафи (Феодосії), де продавали далі. Напади перекопських татар почалися з того часу, коли Туреччина у 1474 р. захопила Крим (Перекоп) і посадила там свого васала Менглі I Герая.

Чорносотенці – збірна назва для низки російських монархічних і ультранаціоналістичних організацій, що виникли після революції 1905 року в Російській імперії. Чорносотенці відстоювали самодержавство, всеросійську національну концепцію невизнання українців і білорусів як окремих народів і неподільність Російської імперії, поборювали демократичні і соціальні реформи та конституціоналізм.

III

Шарварок – додаткова (крім панщини) феодална повинність в Україні XV–XVIII ст., праця на будівництві та ремонті шляхів, мостів, гребель, панських осель тощо.

Шовінізм – пропагування переваги одного народу (нації) над іншими народами (націям) й обґрунтування «права» на дискримінацію та пригнічення інших націй. Агресивна форма націоналізму, яка вирізняється гіперболізованим, войовничим патріотизмом у поєднанні з авторитаризмом і пропагандою ідей національної винятковості та військової переваги держави або нації в суспільно-політичній думці та масовій свідомості. Побутує під час війн, військових конфліктів, передвоєнних ситуацій та в атмосфері масової істерії.

Шлях із варяг у греки – це водний торговий шлях Давньоруської держави, який пов'язував купецькими відносинами Північну Русь з Південною, держави Прибалтики та Скандинавії з візантійськими торговими містами. Торговий шлях «Із варяг у греки» традиційний купецький шлях по річках, озерах і морях через відсутність доріг і великої кількості ворожих племен, які розбійниками нищпорили в пошуках здобичі. Сформувався до IX ст. завдяки походам Олега та Ігоря на

Царгород і встановлення постійної торгівлі між грецькими і російськими купцями.

Шляхта – в деяких країнах Центральної Європи (Польщі, Литві та ін.) назва феодалів (відповідало дворянству).

Я

Ясир – бранці, захоплені татарами та турками під час розбійницьких нападів на українські землі.

Історія культури

А

Абстракціонізм, абстрактне мистецтво (лат. віддалення) – одна з течій авангардистського мистецтва поч. ХХ ст., образність якого ґрунтується на кольорі, лінії, формі та текстурі, а не на мотивах, запозичених із навколишньої реальності. У певних контекстах у такому значенні вживається поняття «нефігуративне мистецтво», «непредметне мистецтво», «нерепрезентативне мистецтво», «ненаративне мистецтво» і т. д.

Авангардизм (фр. передовий загін) – загальна назва напрямів новітньої культури з прагненням до новаторства не лише у сфері художньої мови, а передовсім у сфері прагматики (реалізація «художньої антиповедінки»).

Анімалістичний стиль (див. стиль анімалістичний).

Агіографія (гр. святий і пишу, житійна література) – жанр літератури, в якому описується життя святих, просвітлених, аскетів, монахів, монахинь чи ікон в будь-якій із світових релігій. Також агіографія, наукова дисципліна, що вивчає історію написання житій. Той, хто пише в цій царині, називається агіограф.

Анімізм (лат. дух, душа) – віра в потойбічне життя і культ предків, а також віра в існування і переселення духів. Анімістичні вірування пов'язані з одухотворенням природи, з повагою до охоронних духів домашнього вогнища.

Антеїзм – філософське поняття, що означає єдність людини з природою, домінування ідеї про нерозривну єдність людини й природи, любов до рідної землі, наснага до неї.

Антропоцентризм – філософське вчення, світогляд, за яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, які в ньому відбуваються, що вона створена Богом «за своїм образом і подобою»; принцип, відповідно до якого людина є завершенням еволюції світобудови.

Апсида (гр. склепіння) – виступ будівлі, здебільшого півкруглий у плані, перекритий півкуполом або замкнутим напівсклепінням. Уперше апсида з'явилась у давньоримських базиліках. У християнських церквах апсида – вівтарна частина, яка орієнтована зазвичай на схід.

Арка (лат. дуга, вигин, скрут) – криволінійне перекриття прорізу в стіні або простору між двома опорами (стовпами, колонами, пілонами), що

передає на основу не тільки навантаження, але й розпір. Термін також вживається для будь-якої вигнутої структури, що має форму арки.

Аркада – ряд однакових формою та розміром арок, що спираються на колони або пілони.

Архів – станова, що здійснює приймання, опис і зберігання документів з метою використання ретроспективної документної інформації.

Архітектура (гр. будівництво) – мистецтво проєктування, спорудження та художнього оздоблення будов, продукт такого проєктування.

Б

Балада – жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового характеру з драматичним сюжетом. Первісно – танцювально-хорова пісня середньовічної поезії Західної Європи з чіткою строфічною організацією.

Бароко (фр. перлина неправильної форми, чудернацький, примхливий) – стиль у європейському мистецтві (живописі, скульптурі, музиці, літературі) та архітектурі початку XVI століття – кінця XVII століття. Хронологічно бароко слідує за Ренесансом, за ним іде Класицизм. Культура бароко позначена прагненням вразити пишним оздобленням твору, відтворенням постійного руху, пишності, вихору часу, алегоризмом, різкими контрастами, тенденцією життєствердного сприйняття дійсності, вираженням просвітницької тематики.

Бібліотеки – заклади культури, що збирають, опрацьовують за спеціальними методиками, зберігають і вивчають різні види друкованої, а нині також – аудіовізуальної продукції, обслуговують відвідувачів і надають їм бібліографічну інформацію.

Братства – національно-релігійні громадські організації руських (українських і білоруських) православних міщан у XVI–XVIII ст. Виникали на базі традиційних церковних братств при парафіяльних храмах. Спочатку носили релігійно-благодійницький характер, пізніше набули великого громадсько-політичного і національно-культурного значення: виступали на захист прав українського населення – звертатися зі скаргами до судів на дії польської адміністрації, посиляли посольства до короля; розгортали широку культурно-освітню діяльність – відкривали братські школи, друкарні, збирали бібліотеки. Найдавнішим і найвідомішим було Львівське братство, засноване 1453р.

Братські школи – навчальні заклади в Україні у XVI–XVIII ст., які організовувалися при братствах – громадських організаціях православних міщан – з метою зміцнювати православ'я і чинити опір денационалізаційним впливам латинських (єзуїтських) і протестантських шкіл.

В

Відродження (Ренесанс) – культурно-філософський рух кінця Середньовіччя – початку Нового часу, що ґрунтувався на ідеалах

гуманізму та орієнтувався на спадщину античності. Сучасні дослідники виділяють п'ять періодів доби Відродження: Протовідродження, Раннє Відродження, Високе Відродження, Пізнє, Північне.

Вітраж – сюжетна декоративна композиція зі скла та інших матеріалів, що пропускають світло.

Г

Герса – ґрати на канатах чи ланцюгах на воротах фортеці, виготовлені з металевих або дерев'яних деталей, загострених внизу.

Глаголиця (старослов'ян. слово, говорити) – поряд з кирилицею, одна з найдавніших слов'янських абеток, IX ст., створена Костантином (у чернецтві Кирило родом із м. Салоніки, Греція).

Годувальництво – форма домашнього виховання феодалної знаті на Русі. Князі підбирали для малолітніх княжичів (віком 5-7 р.) годувальників із числа воєвод і знатних бояр; годувальники були і наставниками, і управителями. В їх обов'язки входило розумове, моральне і військово-фізичне виховання, раннє залучення княжича до державних справ, військового і політичного життя.

Готика, готичний стиль – художній стиль середньовічної культури країн Західної Європи. Термін «готика» запроваджений у добу Відродження як зневажливе позначення всього середньовічного мистецтва, що вважалося «варварським». Для готики характерні арки з загостреним верхом, вузькі і високі вежі і колони, багато прикрашений фасад з різьбленими деталями і багатобарвні вітражні стрілчасті вікна.

Графіка (нім., гр., написаний) – вид образотворчого мистецтва, для якого характерна перевага ліній і штрихів, використання контрастів білого та чорного та менше, ніж у живописі, використання кольору. Твори можуть мати як монохромну, так і поліхромну гаму.

Графіті – спершу так називали одну з технік настінного малярства. Пізніше, цим поняттям скористалися археологи, використовуючи його як загальний термін на означення всіх видів випадкових написів і малюнків на стінах будинків та будь-яких матеріальних носіях. Неофіційні публічні тексти і зображення на стінах громадських будівель, парканах, транспорті.

Гуманізм (лат. людяний, людський) – явище культури епохи Відродження, що полягало в новому ставленні до феномену людини; культурна і соціально-політична орієнтація на вищу цінність людини, особистості.

Д

Дадаїзм (фр. дитячий дерев'яний коник, незв'язане дитяче белькотання) – авангардистська мистецька течія початку ХХ століття. Виникла у Швейцарії під час Першої світової війни та розвивалася впродовж 1914-1924 років. Для дадаїзму характерні заперечення верховенства розуму, логіки, та відмова від слідування усталеним естетичним нормам, використання колажу, готових предметів як основи для творів.

Декаданс (фр. занепадницький) – напрям у літературі, творчій думці, самовираженні кін. XIX – початку XX століття, який характеризується естетизмом, індивідуалізмом і імморалізмом. іноді розглядається як сполучна ланка між романтизмом XIX століття і модернізмом XX століття. Період декадансу позначений настроями безнадії, розчарування, занепадом життєвих сил.

Дисидент (лат. незгідний) – людина, політичні погляди якої істотно розходяться з офіційно встановленими в країні, де вона живе; політичний іншодумець. Часто це призводить до гонінь, репресій і переслідувань його з боку влади.

Діаспора (гр. розсіяння) – етнічна, релігійна (конфесійна) та мовно-культурна спільнота, яка існує за межами свого материнського регіону та зберігає і усвідомлює свою генетичну або духовну з ним єдність.

Драматургія – теоретичні принципи створення сценічних образів, так і мистецтво створення емоційного переживання у літературних, театральних, музичних, кінематографічних, або телевізійних творах та постановках.

Дума – один із жанрів фольклору; ліро-епічні твори української усної словесності про події з життя козаків XVI-XVIII століть (козацька дума, історична дума).

Е

Екзистенціалізм (лат. існування) – один з провідних напрямів філософії та інтелектуальної культури XX ст., філософський світогляд, який утверджує унікальність існування світу людської суб'єктивності. Прикметність екзистенціалізму як культурного й філософського явища полягає у переведенні проблеми людини з традиційно абстрактної площини у нову, «екзистенційну»: осмислення існування окремішності людини в конкретних ситуаціях її життя.

Еклектика, еkleктизм, вибірковість (гр. вибраний) – у найширшому значенні – механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які запозичуються з протилежних концепцій. В архітектурі та живописі це поєднання різнорідних стильових елементів чи довільний вибір стилістичного оформлення для будівель або художніх виробів, які мають якісно інше значення та призначення (використання історичних стилів в архітектурі та художній промисловості XIX століття).

Експресіонізм (фр. вираження, виразність) – напрям, що розвинувся в європейському мистецтві та літературі у перші десятиліття XX століття як заперечення позитивістських тенденцій реалізму, натуралізму та імпресіонізму, як критичне осмислення досвіду романтиків і символістів.

Еміграція – вимушена чи добровільна зміна місця проживання окремих груп людей, переселення зі своєї батьківщини, країни, де вони народилися і виростили, в інші країни з економічних, політичних або релігійних причин.

Етнос (давньогр. народ) – це історична спільність людей, яка склалася на певній території та володіє стабільними особливостями мови, культури і психічного складу, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших. За значенням є близьким до поняття «народ» у його буденному розумінні.

I

Ідол (гр. зображення, образ, подоба) – в давньогрецькій філософії назва невловимого зображення предмета, яке, нібито відокремлюючись від предмета, діє на органи чуттів, викликаючи його чуттєве сприйняття; в релігіях – об'єкт культу, предмет, який начебто містить у собі божество, зображує його або є ним. Зберігся у всіх релігіях (у православ'ї – ікони, в католицизмі – статуї); об'єкт сліпого поклоніння.

Іконопис – мистецтво писання ікон, вид живопису, має культове призначення.

Індивідуалізм – це моральна позиція, політична філософія, ідеологія чи соціальний світогляд, який підкреслює цінність особистості. Індивідуалісти ставлять власні цілі та цінності вище за цілі та цінності колективу чи суспільства в цілому. Вони часто покладаються на власні сили, люблять ризикувати та бути інноваційними. Одна з рис українського менталітету, що являє собою роз'єднаність української спільноти, окремішність кожної родини, заздрощі до сусідського добробуту.

Іміграція – в'їзд громадян інших держав у країну на довгострокове перебування або постійне проживання.

Імпресіонізм – мистецька течія у живописі, а також у літературі та музиці, яка виникла в 1860-х роках та остаточно сформувалася на початку ХХ століття у Франції. Засновники імпресіонізму – як і символізму, та експресіонізму – діяли на протигагу реалізму. Імпресіонізм реалізується у відтворенні художником безпосереднього враження від об'єкта споглядання.

K

Кирилиця – старослов'янська (староболгарська) азбука названа, за іменем реформатора писемності св. Кирила з м. Салоніки, Греція, IX ст.; алфавітна система письма в країнах Східної Європи, Північної і Центральної Азії на основі старослав'янської азбуки; спеціальний шрифт, яким традиційно друкують церковні книги.

Класицизм – напрям в європейському мистецтві, який уперше заявив про себе в культурі XVI ст. Найбільшого розквіту досягає у Франції. Певною мірою притаманний мистецтву усіх країн Європи, у деяких зберігав свої позиції аж до першої чверті XIX ст. Основні риси – раціоналізм, наслідування зразків античного мистецтва, нормативність, встановлення вічних непорушних правил і законів (драматургія).

Книжкова мініатюра – витвір образотворчого мистецтва невеликого розміру в книгах. Характеризувався малим розміром, часто розміщувався на полі або між рядками рукописів, хоча трапляються мініатюри і на весь аркуш.

Кобзарство, мистецтво кобзарів – народних співців-музикантів, які виконують (і часто складають самі) думи, пісні та інші твори, супроводжуючи їх грою на кобзі (бандурі). Вперше імена кобзарів (Чурило, Стечко, Тарашко) згадано в польських хроніках XV-XVI ст. Особливо популярними були кобзарі на Запорозькій Січі. Вони супроводжували козаків у походах, думами й піснями підносили бойовий дух війська, ушляхлювали нар. борців проти поневолення й гніту. За волелюбну творчість кобзарів постійно переслідувала влада. Це символ української національної культури, непереможності й нескореності, волелюбної владчі українського народу, чистоти його духовних помислів. Кобзарство – унікальне явище не лише української, а й світової культури.

Козацькі літописи – історико-літературні твори другої половини XVII – середини XVIII століття, присвячені козацьким війнам. Цінні джерела для дослідження вітчизняної історії і важливі пам'ятки літератури. Найбільш відомі – Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки.

Колегіум, колегія – назва деяких закритих середніх і вищих навчальних закладів у Європі XVI - XVIII століття та українських землях XVIII – першій чверті XIX століття.

Контамінація – потрапляння в певне середовище будь-якого домішку, який змінює властивості цього середовища; змішання, злиття різнорідних чинників в нову сукупність; у релігійному житті Давньої Русі – злиття християнських і язичницьких божеств.

Контрреформація – церковно-політичний рух другої половини XVI ст. на чолі з Папством, що приходить на зміну Реформації і направлений проти Реформації. Являв собою реформування Католицької церкви у напрямі її укріплення і утвердження.

Конформізм (лат. подібний, схожий) – морально-політичний термін, що означає пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів.

Корифей (давньогр. актор, керівник хору) – в Україні цим терміном називали усіх провідних діячів мистецтва.

Кубізм (фр. куб) – авангардна течія в образотворчому мистецтві початку XX століття, яка передувала абстрактному мистецтву. Кубісти вважали, що справжню сутність усіх предметів і явищ реального світу, в тому числі людину, можна передати у вигляді розмаїтих поєднань простих геометричних фігур.

Культ – зовнішній вияв поклоніння божеству, сукупність прийнятих у тій чи іншій релігії або релігійній течії обрядів, свят, ритуалів, звичаїв.

Культура (лат. обробіток, вирощування, догляд) – сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його історії, що передаються з покоління в покоління. Термін вперше був застосований римським оратором і філософом Цицероном (45 р. до н.е.). Він вважав, що філософія є «культурою розуму», тонким інструментом для пізнання навколишнього світу.

Культура актуальна – найпопулярніша й найпоширеніша культура в поданий час. Кожна епоха створює притаманну їй актуальну культуру.

Актуальність культури – це живий процес, який пояснює наявність моди не лише в одязі, але і щодо культури (поведінка, професія).

Культура домінуюча (офіційна) – культура, якою керується більшість членів певного суспільства. На відміну від офіційної, **контркультура** знаходиться в гострому конфлікті, в опозиції із загальнонародськими цінностями і формує власний культурний світ.

Культура духовна – частина культури, до складу якої входять мистецтво, релігія, філософія, іноді відносять також науку; царина духовної діяльності й творчості людини, світ цінностей, ідей, взірців, які задовольняють інтелектуальні, емоційні, естетичні, релігійні тощо потреби; відносно цілісна система знань, світоглядних ідей, духовних надбань, притаманна певному етапу розвитку суспільства або великій соціальній спільноті.

Культура елітарна – це культура, яка обслуговує потреби привілейованої верстви населення – еліти, особової верстви суспільства, обдарованої специфічними духовними здібностями.

Культура національна (етнічна) охоплює систему різноманітних форм національного життя, серед яких – є географічні, господарські, побутові, ідеологічні, державно-правові, релігійні чинники. Етнічна культура відбиває світогляд народу, його національну свідомість, своєрідність мислення, розуміння основних проблем загальнонародського і власного буття як етнографічно конкретної частини людства.

Культура масова – це культура, що має численну аудиторію, низький рівень художньої цінності і короткочасність існування. Вона задовольняє актуальний попит людей, оперативно реагує на всі нововведення, відображає будь-які зміни, глибоко не оцінюючи їх, тому зразки такої культури швидко втрачають актуальність і виходять з моди. Масова культура створюється для народу, але не народом, такий вид культурної продукції, який щоденно виробляється у великому обсязі.

Культура матеріальна – сукупність усіх матеріальних цінностей, створених певною культурою, її матеріалізована складова. До матеріальної культури належать засоби виробництва, знаряддя праці, житло, одяг, побутові предмети, архітектура, засоби масової комунікації, транспорт тощо.

Курган, надмогильний пагорб – споруда із землі, каміння, дерева тощо над похованням. У тюркських мовах словом «курган» означають: круглу могилу, пагорб, насип.

Л

Лавра – назва деяких найбільших чоловічих православних монастирів, що мають особливе історичне та духовне значення. Лаврами можуть називатися також католицькі монастирі східних традицій.

Літопис – історико-літературний твір у Русі, пізніше в Україні, Польщі, Білорусі, та інших країн слов'янського походження в якому оповідь велася за роками.

М

Магія (лат. чаклунство, чарівництво, ілюзія) або чари – сукупність уявлень, обрядів і дій, пов'язаних з вірою в можливість впливати на навколишню дійсність особливими способами, відмінними від повсякденної практичної діяльності.

Мадригал – світський літературний та музично-поетичний пісенний жанр епохи Відродження, невеличкий вірш на любовну тему.

Менталітет, ментальність (лат. спосіб мислення, склад душі) – характеристика усталених психологічних і когнітивних факторів соціальних груп, у т. ч. етнічних; сприйняття та тлумачення світу, що поширене в певній спільноті та виражається в її соціокультурних феноменах. Ментальність визначається архетипами та стереотипами культури цієї спільноти.

Міграція населення – механічні переміщення людей через кордони зі зміною місця проживання назавжди, на тривалий час або з регулярним поверненням до нього.

Модернізм (фр. новий) – термін сумарний, який позначає велику кількість не схожих між собою, різноманітних та суперечливих художніх напрямів у світовій культурі ХХ ст. Культура модернізму є елітарною, орієнтованою на невелику групу людей, які володіють особливим художнім сприйняттям.

Мозаїка (фр., італ., лат. присвячене музам) – зображення чи візерунок, виконані з кольорових каменів, смальти, керамічних плиток, шпону та інших матеріалів.

Мова – вироблений на певних стадіях розвитку людства засіб комунікації у соціальних колективах – система звукових і графічних знаків для забезпечення потреб у спілкуванні, фіксації досвіду й родової пам'яті, трансляції інформації та пізнання.

Монументальний живопис, мурал, стінопис – різновид живопису, твори якого мають самостійне значення і сприймаються незалежно від оточення. Твір монументального живопису створюється на стаціонарній, а не на утилітарній поверхні.

Мурал – настінний живопис, розпис стін багатоповерхівок.

Н

Нава, неф – простір монументальної споруди між рядами колон, стовпів, арок.

Натюрморт – різновид малярства, що зображає зірвані плоди, квіти, спійману рибу та здобич мисливців, пізніше додалися предмети, з часом букети квітів, композиції овочів, фруктів, посуд тощо.

Натуралізм (лат. природний) – система уявлень про світ, згідно з якою природа є єдиним універсальним принципом пояснення всього суцього без залучення містичного й надприродного; напрям у літературі й мистецтві, що набув поширення на межі ХІХ–ХХ століття і характеризувався настановами на фотографічно точне відображення дійсності та осмислення особистості крізь призму її біологічної і соціальної зумовленості.

Нонконформізм (анг. незгода) – протилежне до поняття конформізм; незгода, неприйняття або критичне сприйняття норм, цінностей, цілей, панівних у конкретній групі в суспільстві, намір здолати догматичні стереотипи і замість пасивної безособової позиції виявити змістовну, індивідуальну.

П

Панегірик – поетичний жанр, притаманною ознакою якого є захоплена похвала та уславлення визначної події чи подвигів видатної людини.

Пісня історична – це ліро-епічний твір, у якому відтворено історичні події чи конкретні історичні постаті та висловлено ставлення народу до них.

Пейзаж – жанр в образотворчому мистецтві, в якому об'єктом зображення є природа. Пейзажем називають також окремий твір цього жанру. Як самостійний різновид образотворчого мистецтва пейзаж виник у китайському мистецтві, китайському живописі. Різновидом пейзажу є зображення моря і подій, що відбуваються на морі.

Полемічна література (грец. войовничий) – підбірка текстів різних авторів, у яких обговорюються проблемні питання релігійної дискусії між католицькою та православною церквами з метою їх об'єднання.

Постмодернізм – світоглядно-мистецький напрям, що виник та існує за епохи постмодерну. Відлік його існування зазвичай ведеться від 1960-70 років, коли він виникає в США та Західній Європі. Передумовами появи постмодернізму стало розчарування в ідеалах модернізму: безповоротності прогресу, вирішенні наукою й технікою глобальних проблем людства, цілісності світу, існуванні загальнолюдських цінностей. Для постмодернізму характерні розмиття меж мистецьких жанрів і напрямів, усунення відокремленості масової культури від елітарної, автора від глядача (читача), проголошення відносності істини та цінностей, недовіра до авторитетів, деконструкція, гра та іронія.

Протестантизм – один із трьох, поряд із католицизмом і православ'ям, напрямів християнства. Протестантизм утверджує право на тлумачення Біблії кожним вірянином, тим самим позбавляючи Папу Римського й Церкву на одноосібне тлумачення Святого Письма.

Р

Реалізм (лат. суттєвий, дійсний) – стиль і напрям у літературі та мистецтві XIX століття, що ставив за мету правдиве відтворення дійсності у її типових рисах. Реалізм утвердився після доби романтизму і передував модернізму. Термін «реалізм» уперше вжив французький літературний критик Жуль Шанфлері у 50-х роках XIX століття для позначення мистецтва, що сповідує об'єктивне зображення дійсності.

Релігійний синкретизм (гр. з'єднання, об'єднання) – поєднання різнорідних віронавчальних та культових положень у процесі взаємовпливу релігій в їх історичному розвитку.

Релігія (лат. зв'язок) – особлива система світогляду та світосприйняття конкретної людини або групи людей, набір культурних, духовних та моральних цінностей, що обумовлюють поведінку людини.

Реформація – рух за оновлення та реформування Католицької Церкви, виник у 1560-1648 рр. Виник як реакція на протестантську Реформацію та поширення протестантизму. Тривала до кінця Тридцятирічної війни (1618-1648).

Рок-культура – (анг. хитати, трясти) молодіжна субкультура, що виникла у Великобританії, являє собою не мистецтво чи ідеологію, а нонконформістську систему цінностей і спосіб життя. В її основі – рок-музика, що є синтезом негретянської (ритм-енд-блюз) та західної (кантрі) музичних традицій.

Рококо – галантний, реверсований стиль щодо бароко, що в другій половині XVIII століття дійшов до України – до Києва, Львова у 1760-1770 роках. Творчим рушієм доби рококо у всіх ділянках культури було еспрі (розум, зміст) на противагу чуттєвості чи рації класицизму.

Романський стиль – вирізнявся масивністю і зовнішньою суворістю споруд, які зберігають оборонні, захисні функції. Найбільша увага приділялася спорудженню храмів-фортець, монастирів-фортець, замків-фортець, що розташовували на підвищених ділянках місцевості. Головним будівельним матеріалом був тесаний камінь. На території сучасної України періодом розвитку романського мистецтва вважається початок XII ст. – кінець XIII ст.

Романтизм – напрям у європейській літературі й мистецтві у кінці XVIII – на початку XIX століття, представники якого боролися проти канонів класицизму, висували на перший план інтереси особи та почуття і використовували у своїй творчості історичні та народнопоетичні теми; художній метод літератури й мистецтва, пройнятий оптимізмом і прагненням показати в яскравих образах призначення людини.

Русифікація, зросійщення – змушення переходу на російську мову, засвоювання російських звичаїв і культури, також сукупність дій та умов, спрямованих на зміцнення російської національно-політичної переваги в країнах, що опинилися у складі Російської імперії чи Радянського Союзу або перебувають у сфері її впливу, за допомогою переходу чи переведення осіб неросійської національності на російську мову й культуру та їхньої подальшої асиміляції.

Руська правда – збірник законів, складений у XI–XII ст. на основі звичаєвого права східних слов'ян. Відомі дві основні редакції «Руської правди»: коротка та розширена. Коротка редакція складається з «Найдавнішої правди», або «Правди Ярослава», та законів його синів – «Правди Ярославичів». У «Руській правді» знайшли відображення розвиток феодальних відносин на Русі, загострення класової боротьби, захист феодальної власності; важлива пам'ятка феодального права давньої Русі.

Середньовіччя – період всесвітньої історії, що хронологічно настає за історією стародавнього світу і передує новій історії. Термін «середні віки» з'явився в XV ст. у італійських істориків-гуманістів, які стали вживати його для визначення періоду історії від загибелі Західної Римської імперії до XV ст.

Сецесія – нім., лат. розрив, відділення, відхід) – стильовий напрям в архітектурі Центральної Європи початку XX століття, одне з регіональних відгалужень загальноєвропейського стилю модерн. У сецесії не заперечувалася можливість звернення до історичних архітектурних форм (за умови значної модернізації їх) та декор, в якому переважали прямолінійні, геометризовані форми орнаментики.

Символізм – літературно-мистецький напрям кінця XIX – початку XX століття, основоположники якого на основі ідеалістичній філософії Шопенгауера, «теорії несвідомого» Едуарда Гартмана і поглядах Фрідріха Ніцше, проголосили основою мистецької творчості символ – таємну ідею, приховану у глибині всіх навколишніх, а також і потойбічних явищ, що її можливо розкрити, збагнути й відобразити тільки за допомогою мистецтва, зокрема музики й поезії.

Синкретизм язичницько-християнський (феномен двовір'я) – багатоманітне ґрунтовне переосмислення дохристиянських елементів у новій православній системі.

Скульптура – ліплення, пластика, вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну, тривимірну форму і виконуються із твердих чи пластичних матеріалів.

Соцреалізм (соціалістичний реалізм) – термін, який закріпився у радянському мистецтвознавстві для позначення художнього методу та стилю, що панував у СРСР з 1930-х років і до кінця 1980-х, а також у країнах, які підпали під вплив СРСР після Другої світової війни. Цей художній метод встановлював для митців межі дозволеного та жорстко визначав пріоритетними ідеологію і пропаганду. Спершу виник у літературі, надалі поширився в живопис, скульптуру, драматургію, кінематограф. Характерні риси соцреалізму полягали в зображенні бажаних достатку, успіху й процвітання як уже насталих, демонстрації найкращих здобутків як типових, пропагуванні переваги загального над особистим, орієнтації на посередніх споживачів.

Станковий живопис, станкове малярство – рід живопису, твори якого мають самостійне значення і сприймаються незалежно від оточення. Буквально – живопис, створений на станку (мольберті).

Стиль анімалістичний (лат. тварина) – різновид образотворчого мистецтва, зображення тварин у живописі, скульптурі, графіці.

Сюрреалізм – художній світогляд, який абсолютизує сферу підсвідомого.

Т

Театр (фр. місце видовища) – вид сценічного мистецтва, що відображає життя в сценічній дії, яку виконують актори перед глядачами, а

також установа, що здійснює сценічні вистави певним колективом артистів і приміщення, будинок, у якому відбуваються вистави.

Театр корифеїв – перший професійний український театр. Його було відкрито 1882 року в Єлисаветграді тодішньої Російської імперії, і в цей рік український театр відокремився від польського та російського. Засновником театру був Марко Лукич Кропивницький, що володів усіма театральними професіями.

Теоцентризм – філософська концепція, світогляд, в основі яких лежить розуміння Бога як абсолютного, досконалого, найвищого буття, джерела всього життя і будь-якого блага. При цьому основою моральності служить шанування Бога і служіння йому, а наслідування і уподібнення йому вважається вищою метою людського життя.

Ф

Фетишизм (фр. ідол, талісман) – віра в надприродну силу неживих предметів, які виступали посередниками між людьми і богами.

Феномен (гр. має місце, являється) – незвичайне явище, рідкісний факт, який важко збагнути.

Фреска (італ., свіжий) – живопис на вологій штукатурці, одна з технік настінного малярства, протилежна до «альсекко» (розпис по сухому).

Футуризм (італ., лат. майбутнє) – авангардний напрям у мистецтві, що розвинувся на початку ХХ століття здебільшого в Італії й відстоював крайній формалізм, пропагував культ індивідуалізму, відкидав загальноприйняті мовні та поетично-мистецькі норми. Футуризм проголошував перемогу техніки, науки, швидкості, війни, боротьби з природою та жіноцтвом.

Х

Хрестокупольний храм – тип християнського храму, прямокутний у плані, центр якого розділений чотирма стовпами на дев'ять осередків. Його внутрішній простір у плані мав форму хреста, над середньою частиною якого височів головний купол.

Християнство (гр. Христос – Помазанець, Месія) – релігія, заснована на вченні Ісуса Христа. Поряд з ісламом та буддизмом входить до числа трьох світових релігій, яка має до 1,5 млрд. послідовників у Європі, Америці, Африці, на Близькому Сході та в інших регіонах.

Ш

Шістдесятники, шестидесятники – назва покоління радянської та української національної інтелігенції з яскраво вираженою громадянською позицією, що ввійшло у культуру (мистецтво, літературу тощо) та політику СРСР у другій половині 1950-х – період тимчасового послаблення комуністично-більшовицького тоталітаризму та хрущовської «відлиги» (десталінізації та деякої лібералізації) і найповніше себе творчо виявило на початку та в середині 1960-х років (звідси й назва). Шістдесятники були внутрішньою моральною опозицією радянського тоталітарного державного режиму, серед них були політичні в'язні та «в'язні совісті»,

дисиденти. Основу руху шістдесятників склали письменники Іван Драч, Микола Вінграновський, Володимир Дрозд, Григійр Тютюнник, Борис Олійник, Віталій Дончик, Василь Симоненко, Микола Холодний, Ліна Костенко, Валерій Шевчук, Євген Гуцало, художники Алла Горська, Віктор Зарецький, літературні критики Іван Дзюба, Євген Сверстюк, режисер Лесь Танюк, кінорежисери Сергій Параджанов, Юрій Ілленко, мистецтвознавці Роман Корогодський, Юрій Смирний, перекладачі Григорій Кочур, Микола Лукаш та інші.

Я

Язичництво – загальна назва для усіх релігій, міфологічних та світоглядних систем, витворюваних у межах того чи іншого народу або групи споріднених народів. У Біблії язичниками названо, поміж іншими, давніх греків та римлян, що мали пантеони богів, яким вони поклонялися.

Список літератури

Базова

1. Бойко О. Новітня історія України (2014-2019 рр.). Київ: ВЦ «Академія», 2020. 160 с.
2. Війна і міф. Невідома Друга світова / за заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова; Укр. ін-т нац. пам'яті. Харків, 2016. 272 с.
3. В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно»/ Володимир В'ятрович. 2-ге вид. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. 512 с.
4. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. 408 с.
5. Еплблом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України / Енн Еплблом ; наук. ред. Л. Гриневич ; пер. Д. Матінглі, О. Кисіль ; відп. за вип. У. Густей. Київ : HREC PRESS, 2018. 437 с.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ : Корбуш, 2019. 720 с.
7. Довідник з історії України (А-Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. К.: Генеза, 2001. 1520 с.
8. Історія української культури (від стародавніх часів до XIX століття) : ілюстрована хрестоматія : у 3 ч. / за заг. ред. Ю. С. Сабадаш. Ч. 1. Київ : Ліра-К, 2020. 320 с.
9. Історія української культури (XX століття) : ілюстрована хрестоматія. Ч. 2 / за заг. ред. Ю. С. Сабадаш. Київ : Ліра-К, 2022. 292 с.
10. Історія української культури: Навч. посіб. / О. Ю. Павлова, Т.Ф. Мельничук, І. В. Грищенко; за ред. О. Ю. Павлової. К.: ЦУЛ, 2019. 368 с.
11. Плохій С. Брама Європи / Сергій Плохій; пер. з англ. Романа Клочка. Харків, 2016. 496 с.
12. Плохій С. «Козацький міф. Історія і націєтворення в епоху імперій» Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 440 с.
13. Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії / Сергій Плохій. Харків, 2023. 400 с.
14. Палій О. Короткий курс історії України. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2017. 464 с.

Допоміжна

1. Дашкевич Я. «Постаті. Нариси про діячів історії, політики та культури», укладачі Капраль М., Фелонюк А., Сварник Г., Скочиляс І.. Львів, «Піраміда», 2016. 807 с.
2. «Дисиденти. Антологія текстів», упорядники Сінченко О., Стус Д., Фінберг Л. Київ-Львів, «Дух і Літера», 2018. 626 с.
3. «Друга світова. Непридумані історії», упорядник Вахтанг Кіпіані. Харків, «Vivat», 2018. 304 с.
4. Гуржій О.І. та ін. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб. К., 2016. 320 с.

5. Історія України від діда Свирида / Ілюстрації О. Бондаренка, каліграфія Н. Ком'яхової. Книга перша. Київ: Сілаєва О. В., 2017. 272 с.
6. Історія України від діда Свирида / Ілюстрації О. Бондаренка, каліграфія Н. Ком'яхової. Книга 2. К.: Сілаєва О. В., 2017. 384 с.
7. Історія України від діда Свирида / Ілюстрації О. Бондаренка, каліграфія Н. Ком'яхової. Книга 3. Київ: Сілаєва О. В., 2020. 392 с.
8. Історія України написана у V ст. до нашої ери Геродотом, перекл. Спасько С.К. К.: ФОП Стебеляк О.М., 2019. 144 с.
9. Конквест Р. «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор». Київ, «Центр навчальної літератури», 2019. 275 с.
10. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. Поезія – проза – драма – есей / Юрій Лавріненко. К.: Смолоскип, 2004. 992 с.
11. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії. К.: Критика, 2015. 456 с.
12. Скоропадський П. «Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918». Київ, «Наш формат», 2016. 493 с.
13. Сучасна культурологія: постмодернізм у логіці розвитку української гуманістики : колективна монографія / Ю. С. Сабадаш, О. М. Гончарова, Л. Г. Дабло та ін. ; за заг. ред. Ю. С. Сабадаш. Київ : Ліра-К, 2021. 432 с.

Інформаційні ресурси

1. Днеслово: інтернет-збірник наукових праць // URL: http://dneslovo.at.ua/load/istorija_ukrajini/24
2. Енциклопедія українознавства // URL: <http://diasporiana.org.ua>
3. Електронний навчальний курс у середовищі електронного навчання університету ATutor «Історія та культура України», ID:3014 / О.Б. Потіха // <https://dl.tntu.edu.ua/login.php?course=3014>
4. Ізборник (збірники документів з історії України) // URL: <http://litopys.org.ua/>
5. Ізборник. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації // URL: <http://izbornyk.org.ua/>
6. Інститут історії України НАН України. URL: <http://www.history.org.ua/>
7. Інститут історії України // <http://history.org.ua/uk>
8. Історія української культури. Ізборник // URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult.htm>
9. Енциклопедія сучасної України // <https://esu.com.ua/>
10. Національна бібліотека України імені В.Вернадського // URL: www.nbuv.gov.ua
11. Підручники онлайн . Історія України // URL: <http://textbooks.net.ua/content/section/35/41/>
12. Словник іншомовних слів // <https://www.jnsm.com.ua/sis/>
13. Українська історична книга // URL: <http://historybooks.com.ua/>
14. Український інститут національної пам'яті // URL: www.memory.gov.ua
15. Читиво. Електронна бібліотека // URL: <https://chtyvo.org.ua/>